

33683
БГ 234413

Пролетары ўсіх краёў, злучайтесь!

ВС ВЫДАЮТСЯ
НА ДОМЪ.

БЕЛАРУСЬ

НАРЫСЫ ГІСТОРЫІ, ЭКОНОМІКІ, КУЛЬТУРНАГА
І РЭВОЛЮЦЫЙНАГА РУХУ

Колектыўная праца пад агульной рэдакцыяй

А. СТАШЁУСКАГА, З. ЖЫЛУНОВІЧА і Ў. ІГНАТОЎСКАГА

з дапамогай

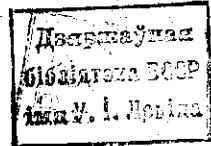
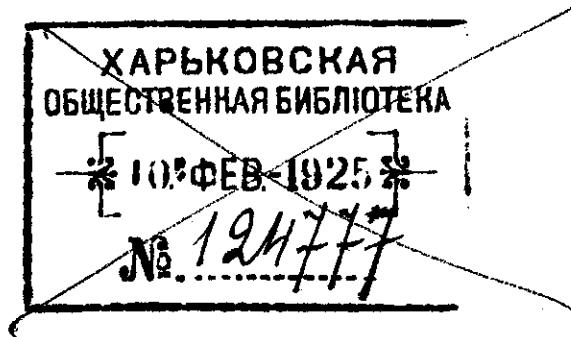
А. Смоліча, С. Некрашэвіча
і Я. Пятровіча

111448

Выданье

Цэнтральнага Выканаўчага Комітэту
Беларускае Савецкае Соцыйлістычнае Рэспублікі

МЕНСК, 1924

Тэрыторыя і насяленъне Беларусі.

мя Беларусі, да рэволюцыі мала вядомае шырокім колам грамадзянства ня толькі заграніцаю, а нават і ў Расії, ціпер штотраз, то часцей спатыкаецца на старонках часопісаў, навуковых, літаратурных твораў і ў штодзеннім ужытку. Нельга сказаць, аднак, каб усе, хто гаворыць аб Беларусі, адноўлява ўяўлялі сабе размежовы тэрыторыі гэтага краю. Звычайна разумеюць Беларусь, як асобную нацыянальную краіну, якая розыніца ад іншых краінаў Эўропы сваім этнографічнымі харектарамі, складам насяленъня, у якім выразна пераважаюць беларусы. Згодна з гэткім, зусім слушным разуменънем, тэрыторыю Беларусі будуць складаць прасторы, сі рэзь заселеныя беларусамі, дзе апошнія складаюць большасць насяленъня. З даунейшых губэрняў Магілёўская, Менская, Горадзенская цалком належада да беларускага этнографічнага прасторы, Віцебская і Віленская пераважаючай сваёй часцю (на $\frac{4}{5}$), а Смаленская і Чарнігаўская этнографічныя беларускай мяжою дзелянца напалам; апроч таго, да Беларусі-ж належада большая і меньшая каўкалі іншых сумежных губэрняў—Ціверскае, Пскоўскае, Арлоўскае, Сувальскае і г. д. Глянуўшы на карту, мы пераканаемся, што Беларусь цалком абымае вадазборы верхняга Дняпра (да Прыпяці ўключна і Дзясны), Нёмну і Заходнія Дзвіны, на паўночным усходзе сягае да вышнявіна Волгі пад Ржэваю, а на паўднёвым заходзе датыкаецца пад Берасцем да Заходніяга Бугу, які аддзяляе яе ад Польшчы, мяжуеца з Усходнім Прусіям каля Аўгустова, а на ўсходзе канчаецца ля Бранску і Дарагабужу.

У гэтых пабежна накіданых межах тэрыторыя этнографічнае Беларусі перавышае 300 тыс. кв. кіламетраў. Каб ляпей уявіць сабе яе склад, разгледзім даданую табліцу. Лічбы яе вельмі прыблізныя, што тлумачыцца спрэчиасцю пытання аб межах краю, адсутнасцю адпаведных вымераў і матар'ялаў, па якіх можна было-б зрабіць дакладныя вылічэнны.

Даныя аб ліку насяленъня ўзяты або з Усерасійскага съпісу 1916 году (які не абымаў Заходнія Беларусі), або з польскага офицыйнага съпісу, праведзенага ў Цэнтральнай і Заходній Беларусі ў канцы 1919 г. Даныя аб ліку насяленъня для Заходніх Беларусі асабліва недакладны для цяперашняга часу, бо, дзякуючы павароту на бацькоўшчыну ўцекачоў, лік насяленъня павінен быў там значна павялічыцца.

Карыстаючыся з вылічэнняў Цэнтральнага Статыстычнага Комітэту, можна азначыць лік насяленъня Беларусі і перад вайною; на 1 студзеня 1914 году яно павінна было быць каля 13.800 тыс. чал., або, круглым лікам, даходзіла да 14 міліёну; магчыма, аднак, што гэтым лічбам верыць нельга, бо съпіс 1916 году дае для Усходніх Беларусі значна меншыя лічбы.

Тэрыторыя Этнографічнае Беларусі і яе насяленне
у апошнія гады (1916—1919).

ГУБЭРНІ	Прастора ў кв. кілм.	Насяленне ў тыс. чал.	Год съпісу
Магілеўшчына	47.948	1.926	1916
Меншчына: цэнтр і ўсход . . .		2.421	1916
захад (даун. Навагрудзкі і Пінскі паветы) . . .	91.212	433	1919
Горадзеншчына (бяз 3-х заходніх паветаў)	29.505	609	1919
Беласточчына (3 заходні паветы Горадзенскай губ., сумежныя прасторы Сувальскай губ. і інш.) . . .	11.900	400	
Віленшчына (бяз літоўск. часьці).	33.250	1.138	1919
Віцебшчына (без латыскай часьці)	35.800	1.229	1916
Смаленшчына (8 заходніх паветаў)	42.066	1.402	1916
Чарнігаўшчына (паўночная частка)	18.240	830	1916
Арлоўская губ. (у Бранскім і Трубчавіцкім пав.) . . .	6.030	162	1916
Калунская губ. (у Жыздр. і Масальскім пав.)	380	13	1916
Цверская губ. (у Ржэўскім і Асташкаўскім пав.)	3.420	86	1916
Псноўская губ. (у Тарацецкім, В.-Луцкім і Апочацкім пав.)	2.130	49	1916
Курляндская губ. (у Ілукштан. пав.)	1.120	18	1919
Ковенская губ. (у Н.-Аляксандраўскім або Браслаўскім пав.)	1.610	67	1919
РАЗАМ	324.605	10.783	

Каб уявіць сабе нацыянальны склад насялення Беларусі і яе насяленне з важнейших частак, звернемся да найлепшае (хая таксама далёкае дасканаласці) кропінцы — съпісу 1897 году. Паводле яго, галоўныя нацыянальныя групы насялення Беларусі знаходзіліся ў асобных губерніях у гэткіх процэнтавых адносінах.

Даныя съпісу 1897 году аб нацыянальным складзе па Смаленскай і Чарнігаўской губ. вельмі недакладны і размытаеца з усімі этнографічнымі досыледамі аб рассяленні беларусаў, дзеяя чаго мы і не падаем. У іншых-жэ беларускіх губерніях, калі-б адкінуць праст

Нацыянальны склад насялення беларускіх губэрній у 1897 г.

у % да агульнага ліку насялення.

ГУБЭРНІ	Беларусы (разам з украінцамі)	Расійцы	Паллякі	Жыды	Літоўцы латышы
Магілеўская . . .	82,6	3,4	1,4	12,1	—
Менская . . .	76,4	3,9	3,0	16,0	—
Горадзенская . . .	66,7	4,6	10,1	17,4	0,2
Віленская . . .	56,0	4,9	8,2	12,7	17,6
Віцебская . . .	52,9	13,3	3,4	11,7	17,8

ры, дзе скроў жывуць суседзі беларусаў—латышы (летгальцы) і літоўцы, і, значыць, выключыць з разгляду літоўскае і латыскай насяленне, дык уюды біліка % беларускага насялення будзе большым 70%, а ў асобных губэрніях ён падымаецца і да 83%. Усюды існуе значнае жыдоўскае насяленне, складаючае 12—17% усяго ліку насялення (апрача толькі Смаленскай губ., якая ляжала за „чертой оседлости“. Расійскага насялення звычайна 3—5%, паллякоў ад 1 да 10%; але траба сказаць, што ў часы съпісу 1897 г. значная частка беларусаў па несвядомасці або па злой волі некаторых перапішчыкаў была запісана ў расійцы або ў паллякі. У кожным разе траба прызнаць, што нацыянальны склад насялення Беларусі на ўсёй яе вялізарнай тэрыторыі—аднастайны, з рэзкай перавагаю беларускага элемэнту. З дробных нацыянальных груп спатыкаюцца ў Беларусі найбольш татары і немцы, але ў невялікім ліку.

Аб сацыяльным складзе насялення пэўнае ўяўленне можна злажыць на грунце даных гэтага-ж съпісу 1897 году аб занятках насялення*.

Гэтак, на 1000 насельнікаў у розных губэрніях было занятых: Як бачым, сярод насялення Беларусі рэзка пераважаюць земляробскія элемэнты, складаючы ад 70 да 80 і больш % агульнага ліку насялення, пры чым найбольшы % земляробскага насялення на ўсходзе, у Магілеўшчыне і Смаленшчыне, найменшы — у Горадзеншчыне, але ётам — 69%. Такім чынам, пераважаючай на ліку клясаю ёсьць сялянства. Пролетарыят разам з рамеснікамі і чыгуначыкамі складае ад 6 да 13% у розных губэрніях, пры чым найменш яго на ўсходзе. Значнае разьвіццё мела гандлёвая кляса, асабліва на паўночных заходзе краю (Віцебшчына, Віленшчына). Агульны лік насельнікаў з не-продукцыйных клясаў, паводле гэтых-данных, значыць цяжка.

На астатку скажам яшчэ некалькі слоў аб сучасным політычным падзеле Беларусі. Перад войнou 1914 году ўся Беларусь уваходзіла ў склад Расійскай Імперыі. У сучаснасці дзяржаўныя межы рэжуць тэрыторию этнографічнае Беларусі ў розных кірунках. У межах Савецкага Саюзу

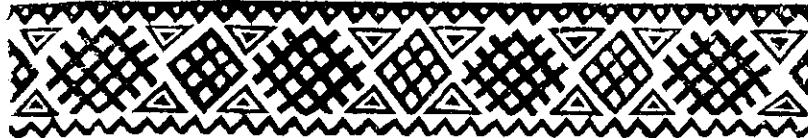
* Гл. табл. на стр. 4.

ЗАНЯТКІ НАСЯЛЕНЬНЯ.
На 1000 насельнікоў было занятых:

	Віленская	Віцебская	Горадзенск.	Marijampol'sk.	Менская	Смаленск.
Сельскай гаспадаркай і лесавымі промысламі . . .	734	744	690	795	748	835
Рамесьніцкай і фабрычнай працай	88	82	113	71	89	48
Гандлем	73	82	49	50	49	20
Службай на чыгунах . . .	19	21	18	13	22	11
Прыватнай службай	52	38	43	24	38	29
Дзяржаўнай службай	15	15	17	14	16	10
Салдатаў	14	14	36	5	9	8
Духавенства	5	4	6	6	5	7

знаходзіцца найбольшазая частка Беларускага тэрыторыі з 210 тыс. км кілём і 7 міл. насельніння, пры чым да апошняй часу прыблізна чвэрць гэтага часткі складала самастойную „Савецкую Соціялістычную Рэспубліку Беларусь” з прастораю каля 50 тыс. кв. кіл., рэшта ж уваходзіцца ў склад РСФСР, складаючы губэрні Гомельскую, Віцебскую большую частку Смаленскую і меншымі часткі іншых губерній. Гаворачы аб савецкім будаўніцтве ў далейшых нарысах гэтага кнігі, мы будзе мець на воку перад усім С. С. Р. Б.

Цэлая траціна беларускага тэрыторыі, уся Заходняя Беларусь (Віленская, Горадзенская і часткі іншых губерній), у рэзультате Рыжскага міру 1921 г. лясталася Польшчы. Пад Польшчу цяпер 107 тыс. км кілём, беларуское зямлі з 3-ма міліёнамі насельніння (2.800 тыс. в 1919 г.), з важнейшымі цэнтрамі ў Вільні, Горадні і Беластоку. Не вялікі кавалак беларускага тэрыторыі каля Дзівінску з 3,5 тыс. кв. кілём і 200 тыс. насельніння ўваходзіць у склад Латвіі.

В. Друшчыц.

Галоўныя моманты гісторыі беларускага народа.

Стараўнітныя насельніні.

Тэрыторыя Беларусі ў старадаўнія часы была занята угро-фінскім і літоўскім народамі, якіх тут і знайшлі прыйшоўшыя сюды славяны. Гэтая злагадка пацвярджаецца археолёгічнымі досыедадамі, а таксама і топографічнай номэнклатурай. Фіны займалі паўночна-ўсходнюю частку гэтай тэрыторыі, а літоўцы заходнюю і паўднёвую. Славяны, заняўшыя тэрыторыю, заселеную фінамі, утварылі велікарусі народ, а славяны, заняўшыя літоўскую тэрыторыю—беларускі. Грунтам для гэтага пагляду зьяўляецца той доказ, што орыгінальны адзнакі беларускай мовы зьяўляюцца ўжо ў Полацкай і Смаленскай землях у тых часах, калі ў літоўскім політычным упрыгожванні на Беларусі не магло быць і гутаркі. Так, напрыклад, ужо ў тарговых дагаворы 1229 г. полацкіх і смаленскіх князей з немцамі выразна чутны адзнакі беларускай мовы.*)

Продкі беларусаў адносяцца да ўсходніх груп славянаў. З славянскай праадзімы—Прыкарпацця—пад націскам рухаў другіх народаў, асабліва готаў, а потым гунаў, яны пачынаюць пасоўвацца на поўнач. Сыстэмамі рэк Дняпра, Заходні. Дзвіні, Леваці і Волгі, якія якраз або пераразаюць, або бяруць свой пачатак на тэрыторыі Беларусі, дали славянам магчымасць лёгка прысыці па прасторы, пакрытым лясамі і болотамі, і быць натуральнымі шляхамі дзеля рассяленія. Прочэс коленаўніцы пачаўся ў II веку і асабліва павялічыўся ў VII—IX в. в. На прасторы Беларусі пасяліліся трох славянскіх ілемені: крывічы, дрыгавічы і радзімічы. Крывічы занялі вярхоў Дняпра, Заходні. Дзвіні і Волгі; дрыгавічы пасяліліся паміж Прыпяццю і Заходні. Дзвіні і радзімічы—на Сожы. З крывічоў, дрыгавічоў і радзімічоў і злажыўся беларускі народ.

У перыяд рассяленія славяни былі ўжо досьці культурным народам. Матэр'імі, якія дае лінгвістыка, сведчаць аб tym, што яны былі асельным народам, займаліся земляробствам і паляўніцтвам, разводзілі катицу жывёлу, лавілі рыбу і ведалі некаторыя рамеслы. Яшчэ да рассяленія яны ведалі мэталі і спосабы іх апрацоўкі. Яны ўмелі вырабляць аружжа і, нарашце, ім вядомы быў абмен і гандаль.

ня мала памаглі і ненормальныя політычныя і гаспадарчыя ўмовы у якіх знаходзілася Беларусь пры царызме, аб чым будзе сказа на далей.

Перад вайною прастора лясоу у Беларусі лічылася каля 8 міл. дзес. а ўласна пад наглядам Комітэтаў аховы лясоу у 6-х беларускіх губ. (Віленская, Віцебская, Горадзенская, Менская, Магілеўская і Смаленская*) было ў 1915 г. 7.955 тыс. дзес. (29% усёе паверхні гэтых губ.) Калі парашуем гэтую лічбу да лічбы прасторы лясоу у 1887 годзе у якім было праведзена агульнае па ўсёй Расіі зямельнае абыследваньне, дык пабачым, што прастора лясоу з таго часу да 1911 г. зъменышлася на 16%. Тады яна была 9.504 тыс. дзес. Падзел лесавое плошчы ў 1887г. паміж асобных губэрнія разам з падзелам тэрыторыі Беларусі на іншыя ўжыткоунасці, палаеца ў табліцы I (Гл. табл. 1 на 29 стр.).

За апошняі перад вайною з дзесяткі гадоў у гэтым разьмеркаваныі ўжыткоунасці зрабіліся значныя зъмены, але навейшых дніх аб усіх 6-х губ. у нас няма. Для прыкладу і парашуаныя можа толькі сказаць, што, паводле перапису 1917 г., у Магілеўской губ. лясоу знойшлося толькі 28,5% (проці 37,1% у 1887 г., зъменіўшыся на 1/4) таксама зъменышлася прастора няўжыткаў: 8,6% заместа 15,6%. Затоды павялічылася прастора ворнае зямлі: з 30,3% вырасла да 40,9% і се нажаціў з пасвіщамі—з 13,6% да 18,9%. Падобныя ж зъмены можна пабачыць і ў Менскай губ.: і там прастора ральлі і сенажаціў значна павялічылася коштам лесу і няўжыткаў. Аб прасторы сенажаціў у наёсьце сівяжэйшыя (за 1913 г.) даныя для ўсёе Беларусі Цэнтр. Статыстычнага Комітэту, паводле якіх сенажаціў лічыца ў 6-х губ. 3.160 тыс. дзес.

Ёсьць даныя таго-ж Комітэту аб пасеўнай плошчы, якая для 6-х губ. была ў 1913 г. 6.239 тыс. дзес. Дадаўшы да гэтае цыфры прастору пад папарам, якога, нават, пры пануючай у нас трохпалёўці не павінна быць больш за 33,3% ўсёе ральлі, мы можам вельмі прыблізна вылічыць плошчу ўсёе ральлі або ворнае зямлі: яе павінна быць ня больш 9,36 міл. дзес. Цыфру няўжыткаў 1887 г. мы можам зъменышыць процентаў на 40 (як яна фактычна і зъменышлася ў Магілеўской ды Менскай губ.), і тады атрымаем 2,6 міл. дзес. Злажкішч атрыманыя даныя разам, ладаўшы яшчэ вышай успамянутую плошчу лясоу у 1911 г. і лічбу „іншае ўжыткоунае зямлі“ (сядзібы ды інш.) якая наўрад ці моцна зъмянілася, атрымаем 24 міл. дзес. Рэшту зямлі—3,4 міл. дзес.—треба лічыць прастору пасвіщай, ад якой іншыя карысці: як паша, не атрымліваеца. Такім чынам для 1911—13 г. падзел ўжыткоунасці ў 6-х беларускіх губ. выльецца (вельмі прыблізна, паўтараю) у гэтых лічбах: ральлі—34%, сенажаціў—12%, пасвіщай—12%, лесу—29%, іншае ўжыткоунае—3% і няўжытку—10%.

Ня треба забывацца, што ўсе пералічаныя катэгорыі ўжыткоунасці з'яўляюцца дужа ўмоўнымі і адноснымі. Застановімся да прыкладу хая-б на наўжытках, якіх, як мінімум, ёсьць 2,6 міл. дзес. або 1/10 ўсёе зямлі. Складаюцца гэтыя няўжыткі перад усім з балота,

*) Бяром прасторы гэтых 6-х губэрніяў, якія большай сваёй часткай належаша да Беларусі, заместа ўласніця тэрыторыі этнографічнае Беларусі дзеялі таго, што як у даным выпадку, так і далей будзем карыстася пераважна губэрскімі лічбамі (бо іншыя у нас пад рукамі няма). Прастора 6-х губэрніяў—279,9 тыс. кв. в.—малішо меншая ад прасторы ўсёе Беларусі, калі апошнюю лічыць, нават, на 30 тыс. кв. в.

Каб у дальнейшым мець магчымасць рабіць парашуаныі, варта адразу заўажыць, што прастора 6-х беларускіх губэрніяў складала 1,5% тэрыторыі даўн. Расійскай імперыі і 6,6% прасторы 50-х губ. Эўропейскай Расії; насельніцтва ж (13,384 тыс. чалавек на 1—1914 г.) складала 7,8% насельніцтва імперыі і 10,7% насельніцтва Эўропейскай Расії.

Табл. 1.

ГУБЭРНІЯ	Ужыткоунасці Беларусі ў 1887 г.						РАЗАМ				
	Ральлі	Сенажаціў	Лес	Інш. ўжыткоунасці	Няўжыткаў	Лік дзесяцін					
Лік дзес.	%	Лік дзес.	%	Лік дзес.	%	Лік дзес.					
Віленская	1.428.761	40,5	558.905	15,9	989.787	28,1	97.815	2,7	449.802	12,8	3.525.070
Віцебская	1.130.816	29,5	531.115	13,9	1.218.473	31,8	268.973	7,0	679.626	17,8	3.829.003
Горадзенская	1.310.751	39,7	646.856	19,6	776.478	23,7	140.086	4,2	423.644	12,8	3.297.815
Менская	1.810.495	23,5	960.903	12,5	3.102.392	40,2	148.666	1,9	1.690.136	21,9	7.712.592
Магілеўская	1.269.214	30,3	568.535	13,6	1.553.305	37,1	142.653	3,4	655.615	15,6	4.189.322
Смаленская	1.505.141	31,2	890.763	18,5	1.863.163	38,6	119.083	2,4	446.175	9,3	4.824.325
Усаго па 6-х губ.	8.455.178	30,9	4.157.077	15,2	9.503.598	34,7	917.276	3,3	4.344.998	15,9	27.378.127
Магілеўская губэрня ў 1917 г. тыс. дзес.	1.753,2	40,9	809,1	18,9	1.220,8	28,5	110,3	2,6	365,7	8,6	4.277,1
+ у % проці 1887 г.		33		40		—23		—24		—45	

Крыніца: Своя статыстыч. сведчані ю сельск.-хоз. России к концу XIX в. Вед. Мин. Земл. СПБ. 1903.

а таксама пескаровых выдмаў, вадзяных прастораў (вазёры) ды інш. Большая частка няўжыткаў не выкарыстоўваецца насяленнем толькі затым, што на гэта пакуль што німа вялікае патрэбы, або дзякуючы нізкаму роўню земляробскае і тэхнічнае культуры ў краі, а значыць зьяўляеца няўжыткам толькі адносным, у сучасных варунках. Што да балотаў, прыкладам, дык, ня кажучы, нават, або поўнай магчымасці звычайнае паляное культуры на іх, што гэтак відавочна даведзеніе. Менскай Балотнай Дасьледчай Станцыяй за 10 гадоў яе істнаваныя балоты беларускія маюць у сабе звычайна вялікія запасы торфу, таўшчыня якога мясцамі даходзіць да 3 саж. (у Рэчыцкім пав.). Запасы торфу ў Беларусі трэба лічыць сотнямі міліярдаў пуд.; яны і цяпей гэткія вялікія, што маглі-б беларускую прамысловасць у яе сучасны размежы на некалькі тысяч год звольніць ад канечнасці ўвозу каменага вугалю (ципер увоз вугалю ў 6-х беларускіх губэрнях больш 3 міл. пуд.). А трэба ведаць, што торф даволі хутка расце і ў нашы часы: гадавы прырост можна лічыць каля 1/2 сантиметру, або на дзесяцінку—370 пуд. сухога торфу. Дзякуючы, гэтому, можна не баяцца, што запасы торфу ў Беларусі могуць скора, нават пры поўным перадходзе на торфавае паліва, зъменіцьца.

Вельмі добра можна выкарыстаць і пескаровыя выдмы і асабліва вадзяныя прасторы. На пяскох Беларусі могуць зусім доўга расце і вялізныя хваёвые бары, а пры дапамозе лубіну гэтыя-ж выдмы лёгка можна зрабіць і ўраджайнай ральлю. Вазёры-ж, якіх гэтак шмат ёсьць паўночна-заходній Беларусі (Віцебшчыне), і рэкі ўжо і цяпер кормяць рыбью акалічнае насяленне і даюць яму паважныя заработка; каліх выкарыстаць для гадоўлі рыбы, дык яны могуць зрабіць вельмі паважнай крыніцай народнага даходу; ды, нават, толькі прыймаючы пад увагу значэнне вадзяных прастораў для транспарту, ужо нельзя шмат якіх з іх лічыць няўжыткамі.

Экономічныя ўмовы; іх уплыў на організацыю земляробства.

Характар і організацыя сельскае гаспадаркі вызначаецца ня толькі фактарамі прыроднымі але і экономічнымі, і да таго-ж апошнімі байдзіція ў большай меры, чы і першымі. Гэта ў кожным разе адносіцца да сучаснае сельскае гаспадаркі для якое рынак перад усім вызначае і яе лад і кірунок; ведама-ж, да гаспадаркі натуральнае гэтае адносіцца мала. Але рынак на продукты сельскае гаспадаркі залежыць найбольш ад гушчыні насялення краю, бо мясцове насяленне—гэта першы і найважнейшы с ажывец земляробскіх продуктаў; гэтае агульнае палажэнне асабліва адпавядае варункам краю прывозчага хлеба стараны, якім ёсьць Беларусь. Затым мы маём поўнае права, усё залежаць за цэлым радам экономістых, лічыць гушчыню насялення асаблівасцю важным, фокусным паказычкам экономічных асаблівасцяў краю.

У Беларусі ў пачатку вайны *чыншия насялення* дайшла да 50 чацверак на 1 кв. вірасту; з гэтага боку яна, аднак, далёка адсталі на толькі ад прамысловых краёў Захаду, але, нават ад суседніх Конгрэсавае Польшчы (117,2 чал. у 1914 г.) і Украіны (63 чал.); але далей на ўсход, у межах Маскоўшчыны насяленне яшчэ радзейшае. Дык ў самой Беларусі гушчыня ў розных частках яе далёка на роўні. Найгусьцейшае насяленне, як і трэба было спадзявацца, на заходзе для Горадзенскага губ. праф. Фортунатаў*) падае гушчыню насялення ў 1915 г.—61,8 чал. на кв. вірасту, у Віленшчыне—56,6, у заходній же

Меншчыне, нават, каля 65 чал. У асобных паветах гушчыня бывае ў большая—да 107,8 чал. у Беластоцкім паведзе. З другога боку, на паўднёвым усходзе, у Магілеўшчыне ды беларускіх паветах Чарнігаўшчыны, можна заўважыць другое значнае згушчэнне насялення (прыкл., паветы Новазыбкаўскі, Суражскі, Гомельскі, Горацкі, Мсьціслаўскі ды інш.); там гэтак сама гушчыня насялення каля 60—70 чал., а ў асобных паветах і значна большая. Затое-ж Прыпяцкое і Бярэзінскіе Палесьсе меў вельмі малую гушчыню насялення (Мазырскі пав. усяго 19,5 чал.); таксама рэдка заселены і паўночны ўсход Беларусі, г. зв. Бельскіе Палесьсе (Бельскі пав. у 1916 г. меў усяго толькі 19,2 чал. на кв. в.).

Нізкая гушчыня насялення Беларусі ня съведчыць аб нейкім зямельным раздолблі ў ёй. Наадварот—да раволюцыі, калі сялянства*) валадала толькі 39% ўсёй зямлі, адчувалася ў большай частцы краю вострае малаземельле. Дык паміж гэтага трэба памятаць, што ня так даўно больш палавіны зямельнае прасторы ў Беларусі займалі дворныя ды скарбовыя лясы й балоты, якія ў большай частцы Беларусі сялянства не магло выкарыстаць. Як бачым з табл. 2, нават у 1897 г. гушчыня насялення Беларусі, лічачы яе на 1 кв. в. *у жыткоўнае прасторы*, было ў 2½ разы большай ад гушчыні, вылічанай звычайным спосабам, і была, нават, большай, чым у перанаселеных губ. Украіны і Маскоўшчыны.

Прыводзім гэтую табліцу паводле праф. Чэлінцева**), дадаючы для парадкавання гушчыні 1915 г.

Гушчыня насялення.

Табл. 2.

ГУБ ЭРНІ	Гушчыня насялен. у 1915 г.	Гадавы настур. прырост насялен. у %.	Гушчыня насялення (звычайная) у 1897 г.	Гушчыня насялення на 1 кв. в. <i>у жыткоўнае плошчу</i> (без лесу і няўжыткаў).
Віленская .	56,6	1,6	43,2	73
Віцебская .	51,3	1,8	39,0	78
Горадзенская .	61,8	1,6	47,7	74
Менская .	38,3	2,3	26,9	73
Магілеўская .	60,6	2,2	40,5	86
Смаленская .	45,0	2,0	31,5	61
Палтаўская .	86,5	2,2	63,7	76
Тульская . .	69,3	1,8	52,6	60

Разглядаючы табл. 2-ую, мы бачым, што вялікія розніцы ў гушчыні насялення паміж асобнымі губэрнямі Беларусі паходзяць ад большага ці меншага багацця гэтае губэрні на лясы і няўжыткі, а на ўжыткоўнай зямлі насяленне па ўсёй блізкі Беларусі размешчана больш-менш роўнамерна і даволі густа, ды толькі найгусьцей у Магілеўшчыне, дзе ўперад усяго і павінна аўгавіца перанаселенасць. Варта адзначыць, што, нават, для Мазырскага павету гушчыня, вылічаная на ўжыткоўную плошчу, была 56 чал., для Бельскага Смал. губ.—53 чал.

Варта таксама звязаць увагу на значны натуральны прырост нася-

*) Из сельско-хозяйственной статистики пятн белорусских губ. Курс Белоруссии. Москва, 1918—20 г.

**) Надзельная зямля разам з дробнымі ўласнікамі (да 50 дзес.).

**) А. Чэлінцева. Очерки по сельско-хозяйственной экономии. III. СПБ. 1910.

лення ў Беларусі, асабліва ўва ўсходній яе палавіне. З паветаў найбольшы гадавы прырост мае Мазырскі—3,9%. Зразумела, што пры гэткім хуткім прыrosseце насялення, пры выразных адзнаках зямельнае цеснасту, гушчыня насялення і яе рост павінны мець з кожным годам усё большыя ўплывы на эволюцыю гаспадарчых формаў.

Кірунні земляробства.

Каб лягчэй орыентавацца ў лічбавых даных аб палажэнні галінай земляробства ў розных частках Беларусі, зробім спачатку хвяб-у агульных рысах агляд істнуючых у Беларусі кірункаў сельскае гаспадаркі. Перад усім павінен нам кідацца ў очы па сваёй орыгінальнасці район *пайдёўшай Палесся*. На карце Беларусі ён мае выгляд трохкутніка з вяршынамі ў цэнтры Беларусі (*Магілёў*) ды ў яе паўднёвазаходнім куце (*Берасьце*) і паўднёва-ўсходнім (*Гомель*). Заселены район таксама, як і паўночны ўсход Беларусі, вельмі рэдка, і мы ўправе чакаць тут найбольш экстэнсіўных у Беларусі форм гаспадаркі. І сапрауды, тут можам мы пабачыць шмат дзе такую гаспадарку, абы якой іншыя часткі Беларусі даўно забыліся. Як ужо ўспаміналася, тут ішчэ шмат дзе земляроб вядзе заўзятую вайну з лесам, цярэбіць і паліць ляды, пашыраочы свае палеткі коштам лясное плошчы, якія іншы раз нікім ня пільнуеца і нікому не патрэбна. Зямля тут зусім ішчэ нядаўна мела дужа малую цену, лясы давалі малы даход і селянін-палащук чу́у сябе поўным гаспадаром бясконцых пушчаў ды балаціных лугоў. З часам, аднак, подых капиталізму грунтоўна зямніц гэтае палажэнніне. З правядзеннем чыгунак пачалася энэргічная эксплатація лясоў, земляўласнікі началі дзе-ня-дзе, нават, заводзіць правільнную лесавую гаспадарку, а ў кожным разе перашкаджаць вольнаму гаспадаранню селяніна ў пушчы, адбіраць ад яго сэрвітуры—права вольнае пашы скацины па дворным лесе, і наогул забараніць, нават, доступ да лесу. З кожным годам павялічваюцца гэты ўціск сялянства, і вясковы гаспадар усё больш чу́у сябе адрезаным ад лесавое прасторы двораю мяжою. Мусячы праждыўца з свайго пескавога палетку, ён павялічыў інтэнсіўнасць свае гаспадаркі, стаў разводзіць шмат бульбы, для якой быў, нават, і рыначны збыт—на суседніх дворнах бровар, стаў пашыраць пасеуную плошчу коштам папару і дзерваноў.

Пры гэтай інтэнсіфікацыі гаспадаркі яму шмат памагло тое, што ў Палесьсі з даўных часоў была пашырана ў вялікіх размежерах гадоўля і адкорм быдла (між іншым валоў, якіх тут ужываюць да работы). Трымаючы шмат быдла, палескі гаспадар мае даволі гною і мог бы добра гнаць усю ральлю, калі-б гэтаму не перашкаджала далячыня, а часта і недаступнасць закінутых сярод балота і лесу на „вастрэвах“ яго палеткаў. Затым тут асабліва моцна гнояць блізкія да сядзібы кавалкі зямлі і вядуць на іх інтэнсіўную культуру, разводзячы, галоўным чынам, бульбу; разам з тым, на далёкіх палетках можна стрэнуть шмат дзерваноў, бо пескавыя грунты Палесся даюць забясьпечаны ўраджай толькі пры частым і акуратным гнаеніні. Мы бачым, такім чынам, тут зусім асобны, орыгінальны тып гаспадаркі, які выпадае і называецца „*палескім*“; у даўнейшыя часы падобная гаспадарка была значна пашыранай і ў іншых районах Беларусі.

Пайдёўшай і паўночна-ўсходнім районы Беларусі, гэтак сама рэдка заселеныя, як і Палесьсе, але з пераважаючымі цяжкімі ґрунтамі—суглінкамі і падзоламі, знайшли высьце для працы і праждыўлення свайго ўзрасточага насялення ў пашырэнні культуры лёну і звязаным з ёю травасеяніні. Культура лёну паглынае шмат працы і на доляд у часе росту і на апрацоўку валаўкі, дае вельмі значны даход з адзінкі плошчы, але затое моцна вынішчвае зямлю. Малая пашыранасць у нас мінеральных гнаёў ды недахват хлеўнага гною

прымушаюць увадзіць засевы бабовых шматгадовых траваў, перад усім канюшыны, якая займае поле 2—3 гады, узбагачвае яго азотам, надае патрэбную структурасць ґрунту і найляней падгатаўляе яго пад лён. Затым-то тут і пашыралася г. зв. травадольная систэма гаспадаркі, якую характерызуе правіловае зьменаванье зборжка з картавымі травамі. У некаторых паветах лён займае больш 15 проц. пасеўнае плошчы (Парэцкі пав.—16,1 проц.). Канюшыны найбольш у Дарагабускім пав. (16,4 проц.). Багацьце кармоў, якое зьяўляеца дзякуючы травасеяніню, дазваляе шырока разъвіцца гадоўлі малочнага быдла і прымысловаму малачарству, якое таксама зьяўляеца характернай рысаю краіны.

На *пайдёўшым ўсходзе* Беларусі ў районе даўнае земляробская культура (на жоўтаземавых палянах), як ужо ўперад адзначана, мае месца значная перанаселенасць. Перавага пескавых ґрунтоў і сушэйшы клімат перашкаджаў шырокаму разъвіццю культуры лёну на валаўкі і травасеянію; лён зъмяняеца тут каноплямі, якія, аднак, іграюць у гаспадарцы меншую ролю, чым на паўночным ўсходзе лён; сеюць каноплі калія сялібы, на добра ўгноеных палетках. Лепшая зямля, такім чынам, дай большая часць гною йдзе пад каноплі; рэштаж поля на гэтым церпіні, і наогул земляробская культура стаіць тут нізка. Інтэнсіфікацыі гаспадаркі перашкаджала тут таксама адсутнасць чыгунак. Дзякуючы гэтым прычынам, для ўзрасточага насялення гэтае краіны, як гэта можна бачыць і ў іншых падобных районах, астаўся адзін выхад—эміграцыя. Адгэтуль больш, чым з якое іншее часткі Беларусі, сялянства выходзіць на зарабаткі ў вялікія месцы, у Данецкія капальні, высяляеца ў Сыбір, у Амэрыку, у стаўповых краі. Правядзенне чыгунак выклікае тут шыбкі рост местаў і прымыловасці, энэргічную інтэнсіфікацыю земляробства, якая выяўляеца, напр., у асабліва значным пашырэнні бульбы (у Сураскім пав. бульба займала ў 1916 г. 24,9 проц. пасеўнае прасторы).

На *захадзе і паўночным заходзе* Беларусі, у суседстве Балтыцкіх краёў, Нямеччыны і Польшчы, густое і ўвесі час узрасточае насяленне лягчэй знаходзіц збыт сваім земляробскім продуктам, дзякуючы прысутнасці густое сеткі чыгунак і вялікіх местаў, як беларускіх (Вільня, Менск, Горадня, Берасьце), так і за межамі Беларусі. Гаспадарка стулянёва прыймае тут пладазъменныя харектар з вялікім процантам бульбы і кораньпладаў, з пасевам траваў, і ня толькі канюшыны, якую тут трymаюць звычайна толькі 1—2 гады, але і аднагодніе травы—выкі, сарадзлі ды інш., з засевамі лубіну на пескавых ґрунтох, з даволі культурна гадоўляю быдла, коняў і сvinінай. Пладазъменны харектар сялянскай гаспадаркі звязваецца з звычайна з якім-небудзь правіловым пладазъменным севазваротам; ён пранікае ў традыцыйную трохпалёўку і пакрысе зъмяняе яе, выяўляючыся, напр., у відзе скаванія часткі або і ўсяго чыстага папару, месца якога займаеца або бабовыя расыліны, альбо найбольш пераборліве зборжка (прыкл., ячмень), высыванае па сувежым гнаі. Усе, аднак, гаспадарскія палепашаныні не маглі перамагчы перанаселенасці, і яна тут таксама выклікае даволі значную эміграцыю, але, гадоўным чынам, за аkiян, у Амэрыку.

Ральніцтва.

Пасылья вылажанае харектарыстыкі гадоўных кірункаў земляробства Беларусі, варта перайсці да агляду асобных яго галінаў. Пачнем з ральніцтва. Паводле абсьледвання 1887 г. у 6-х беларускіх губ. было 8,455 тыс. дзес. ворнае зямлі; з гэтага ліку засеяна было 5,136 тыс. дз. (60,7 проц.), пад кармовыми травамі было 332,1 т. дзес. (3,9 проц.). Рэшта ворнае зямлі заставалася часова баз ужытку ў папару (2,381 т. дз., або 28 проц.) і дзерваноў (605,7 т. дз., або 7,2 проц.). З гэтых лічбаў

мы бачым, што гаспадарка тады, у 1887 г., яшчэ вельмі недалёкі адышила ад трохпалёукі; нават на заходзе, у Горадзеншчыне, мы знаходзім 30,4 проц. папару; растлумачыць гэта, мусіць, трэба, тым, што ў той час там толькі яшчэ пачыналася ліквідацыя трохпалёукі пад упрывам першых праведзеных чыгунак. Дзэрванаў найбольш, як трэба было чакаць, у Менскім Палесці.

За апошняй дзесяцёхгодзідзе перад вайною ў большай часці Беларусі, асабліва на заходзе, ішоў процэс хуткага раскладу трохпалёукі. Перад усім выяўляўся гэты процэс у буйных гаспадарках, сярод якіх як бачым з табл. 3, у пачатках XX в. пераважаючая большасць ужо была пакінушы трохпалёвую систэму ральніцтва і перайшла да магапольля. Адпаведных даных для сялянскае дробнае гаспадаркі ўсіх частак Беларусі мы, на жаль, ня маём.

Травасеянныне і шматпалёўна*). Табл. 3.

ГУБЭРНІ	% дворных гаспадарак з многапалёўкаю.	% кармовых траў да ралыў у ўсіх гаспадарках,—дворных і сялянскіх.	
		у 1881 г.	у 1901 г.
Віленская	94	3,8	25,4
Віцебская	90	4,4	17,5
Горадзенская	88	4,4	23,9
Менская	92	3,9	28,1
Магілеўская	91	1,8	11,9
Смаленская	95	5,7	31,0
Чарнігаўская	77	1,0	3,8

Няма акуратных даных для ўсіх Беларусі і аб прасторы *травасеянна*. У табл. 4 мы прыводзім лічбы, узятыя з твораў праф. А. Чэлінцева; яны акуратна адбіваюць тую энергію росту прасторы травасеяння, якая выявілася ў канцы XIX в. Найбольшая яна на заходзе, што звычайна; але вельмі харктэрна, што травасеяннае ўсходніе Смаленскае губ. не адстае, але яшчэ і пераганяе заходнія. У гэтым выпадку мы бачым, як вынятак, што земляробская культура пашыраецца ў Беларусі на толькі з заходу, але і з усходу, што тлумачыцца як улlyвамі суседніх прымесловасае Маскоўскай краіны, так і праца земскіх агрономій, якое заходнія Беларусь ні знала, асабліва ж пашырэнем культуры лёну. Аднак трэба памятаць, што кармовыя траў могуць мець рознае экономічнае значэнне і спатыкацца ў гаспадарках рознае інтэнсыўнасці,—як у інтэнсыўным пладазьмене, так і у мала інтэнсыўнай травапольнай гаспадарцы. Тады як гаспадарка Смаленшчыны належыць да апошніга тыпу, на заходзе мае шмат падобнайшыць да першага.

Пасеўная прастора ў Беларусі за 30 гадоў перад вайною няўхільна і даволі хутка расла, але ўсё-ж значна павальней, чым павялічвалася, насяленне. Тады як насяленне з 1897 г. да 1914, або за 17 гадоў павялічылася на 33%, пасеўная прастора ўзрасла за крыху нават большы пэрыяд—з 1893 да 1913, значыць за 20 гадоў,—усяго на

13,5%. Адразу ж пасыля скасаваныя прыгону—з 60-х да 80-х гадоў пасеўная прастора была, нават, рэзказыменышлася, асабліва ўва ўсходній Беларусі, дзе двары менш былі ўцягнуты ў сферу таварнае гаспадаркі і не моглі адразу дапасавацца да новых форм эксплатаціі працы. З 80-х да 90-х гадоў адбываўся асабліва моцны рост пасеўнае прасторы: за 14 гадоў—з 1887 па 1901—яна вырасла на 20%. У пазнейшыя часы рост яе зрабіўся крыху павальнейшым, але я спыняўся да саме вайны. Ведама, для розных районаў і розных культураў гэты рост быў няроўны, што й відна з табл. 4.

Табл. 4.

Рост пасеўнае прасторы ў 6-х беларусніх губэрнях
(у тысячах дзесяцін).

ГУБЭРНІ	1881 г.	1887 г.	1893 г.	1899 г.	1901-1905 г.	1913 г.
Віленская	847,5	840,6	1.010,1	1.024,8	1.087,6	1.038,6
Віцебская	656,8	676,9	816,5	879,2	854,2	908,8
Горадзенская	779,4	803,5	829,2	836,3	871,3	873,7
Менская	1.096,4	1.083,0	1.142,3	1.278,7	1.335,7	1.351,5
Магілеўская	736,5	800,1	868,2	1.008,9	1.021,7	1.029,8
Смаленская	824,9	879,5	829,1	965,8	949,4	1.037,1
у 6-х губ.	4.941,5	5.083,6	5.495,4	5.993,7	6.119,9	6.239,5

Крыніцы:

- 1) Свод статистических сведений по сельскому хозяйству к концу XIX в.
- 2) Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностр. государств. 1915 г.

Паводле займанае прасторы галоўнаю паліявою культурою ўва ўсіх Беларусі ёсьць жыта зімавое. Займае яно звычайна 43—48% пасеўнае прасторы, але, як бачым з табл. 5, яго плошча мае нахіл зымяншацца, асабліва на заходзе, і коштам яе павялічваюцца больш інтэнсыўная культура, прыкл., бульба.

Гэтак сама дзеля бульбы скарачае сваю плошчу другая пасыля жытва па сваёй пашыранасці культура—авёс. Усюды ён займае, калі 20% пасеўнае прасторы і ўсюды яго пашырэнне крыху зымяншаецца. Наогул-жай найменш аўсу ў пескавым Палесці і сухаватым паўднёвым усходзе.

Якімно асабліва шмат сеюць у суседній з Латвіяй частцы Беларусі—у Віцебшчыне (у Гарадзецкім пав.—21 проц. у 1916) дый наогул у пайдучна-заходній і цэнтральнай Беларусі. Мала яго на паўдні Беларусі. Цікава, што гэтая пераборлівая культура да вайны па ўсіх Беларусі павялічвала сваё пашырэнне.

Што да іншых зярнёвых расылінаў, дык успомнім яшчэ аб пшаніцы, якая, якія гледзячы на сваё важнае месца ў краевым спажыцці, пашырана была даволі слаба: абедзьве пшаніцы, яравая і зімавая, у 1900—5 гадох займалі 1,8 проц. пасеўнае прасторы, а ў 1913 г. яшчэ менш—усяго 1,5 проц. Найбольш пшаніцы сеюць у заходній Горадзеншчыне, куды гэтая культура пашырылася, мусіць, з суседніх Польшчы.

* А. Челинцев. Очерки по сельск.-хоз. экономии. III.

Грэчка, расыліна найменш пераборлівая на глебы, месцна пашырана на палях усяе паўднёвае палавіны Беларусі, займаючы ў некаторых паветах дужа вялікія прасторы (напр., у Навазыбкаўскім пав. 1916 г.—23,5 проц. агульн. пасеўнае прасторы). Затое ў паўночнай падзвініне Беларусі яе, можна лічыць, што зусім німа. Проса яшчэ больш трывмаецца паўдня і толькі ў Мазырскім павеце займае 6,3 проц. (1916).

У паўночна-заходній Беларусі (Віленшчына, Віцебшчына) сеюць даволі многа зянрёвых бабовых (гароху, бобу). Займаюць яны 3,5 проц. (толькі ў Себескім пав. іх аж 6 проц.); маюць гэтых расыліны важнае значэнне, як азотазбіральнікі, але плошча іх не павялічвалася, барджэй змяншалася.

Як бачым, у Беларусі ўсе блізка збажжавыя культуры, апрач ячменю, пакрысе скарачаюцца, аслабаняючы месца найважнейшай з экономічнага боку культуры бульбы. За апошнія паўтары дзесяткі гадоў перад вайною плошча бульбы вырасла на 30 проц. і ў 1913 г. складала ўжо 12 проц. пасеўнае прасторы, а ў некаторых паветах даходзіла да 25 проц. (Сураскі). Ні адна краіна даўні, апрача толькі Польшчы (якая мела ў 1909—10 г. 18,6 проц. бульбы), ні мела гэтака высокага % бульбы. Толькі ў часы ўжо вайны Маскоўская прамысловая краіна пачала даганяць з гэтага боку Беларусь. Як ведама, бульба патрабуе шмат працы, у 2-3 разы больш, прыкл., як жыта; затое і даход з адзінкі паверхні дае таксама ў 2-3 разы большы; адны словам, ёсьць яна культураю інтэнсіўнае гаспадаркі. Зразумела, што і Беларусі яна была найбольш пашырана ў районах інтэнсіўных, густа населеных і прамысловых, як, прыкл., беларуская Чарнігаўшчына, Беласточчына і г. д. Цікава, аднак, што шмат бульбы разводзяць у Падлясці; як ужо вышэй было сказана, гэта крыху праступе вельмі пашыраную думку аб поўнай адсталасці і экстэнсіўнасці палескага гаспадаркі, а звязана, між іншым, з харектарам грунтоў. На поўначы, цяжкіх і непрапушчальных грунтох Віцебшчыны бульбы сеюць найменш — 5,8 проц. Не малое значэнне для пашырэння культуры бульбы мела браварная прамысловасць. Спэцыяльна для патрэб бравароў зімовага бульбаю 50 тыс. дзесяцін перакуравалі-ж бравары ў год да 3 міл. пуд. бульбы — 1,1 проц. агульнага яе збору ў Беларусі.

Забясьпечанасць насялення збожжавымі продуктамі

Разглядэўшы пашырэнне ў Беларусі галоўных палявых культур, на ўраджайнасці ральніцтва, на зборы важнейшых продуктаў ральніцтва. Ураджай збожжа быў насыць і зборы важнейшых продуктаў ральніцтва. Ураджай збожжа быў ўвесе час у Беларусі нізкі, жыта зімавое, напр., давала ў 1901—905 г. толькі 44 пуд. з дзесяціны, а ў 1913—50 п. У апошнія гады перад вайною ўраджай як быццам паднімліся, але барджэй усяго з прычын сирываючых мэтэрэлётгічных варункуў. Ураджай беларускія на працаваці 10 ніжэйшыя, нават, за сярэднія па нечарназемнай паласе Эўропы (для яе адпаведна маем цыфры 51 і 55), ня кажучы аб чарназемных губ., аб Польшчы, ці аб якой Нямеччыне з яе нельга і патрэбен або прывоз збожжа са стараны, або пакрыцьё павялічваўся, але далёка адставаў у сваім росце ад росту насялення. Тады як насяленне за апошнія паўтары дзесяткі гадоў перад вайной (1897—1914) вырасло, як ужо раз гаварылася, на 33 проц., ураджай па-

Губерні	Ураджай жыта з 1-й дзесяціні			Агульны збор жыта			Чистая астача усяго збору (без бульбы, асу, алейных) на 1 душу насялення	
	1901—05	1906—10	1909—13	1901—05	1906—10	1909—13	1895—900	1909—13
Віленская	39	39	48	19.360,3	17.556,0	21.542	11,6	11,99
Віцебская	34	33	48	12.081,5	12.296,6	16.542	10,6	9,63
Горадзен.	46	47	54	18.616,5	17.889,2	20.567	11,1	10,9
Менская	44	42	52	25.201,3	22.729,5	29.323	10,9	11,43
Магілёўск.	46	38	51	21.050,2	17.428,3	23.624	9,9	11,36
Смаленск.	55	42	54	22.721,6	17.070,1	23.535	11,9	10,29
у 6-х губерніях	.	.	.	119.031,4	104.969,4	135.133		

Крыніцы: 1) Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству, год 8—1915.

2) Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX в.

Забясьпечанасць спажывецкай збажыною, як бачым, павялічылася Віленскай, Менскай і Магілёўскай губ., а паменшылася ў інш. Найольшае паменшаньне дае рэдка заселены паўночны ўсход (Віцебская, Смаленская губ., хация яны, як гэта відна было з табл. 5, засевы жыта павялічваюць. Ёсьць гэта, відаць, рэзультатам рэзкае змененасці ўраджай, якая ўзрастает ў кірунку з заходу на ўсход. Наогул-ж агульны ўраджай збажыною, як спажывецкай збажыною, павялічылася абедзве гаспадаркі, а пакрыцьё сталасцю, што съведчыць аб высокай звернем цяпер сваю ўвагу на рэзультаты гэтых культур, на ўраджайнасці ральніцтва.

Беларускі селянін і сапраўды вельмі многа ўвагі звиртае на сваю аявную гаспадарку і ад яе мае, звычайна, найбольшы агульны даход толькі 44 пуд. з дзесяціны, а ў 1913—50 п. У апошнія гады перад вайною ўраджай як быццам паднімліся, але барджэй усяго з прычын сирываючых мэтэрэлётгічных варункуў. Ураджай беларускія на працаваці 10 ніжэйшыя, нават, за сярэднія па нечарназемнай паласе Эўропы (для яе адпаведна маем цыфры 51 і 55), ня кажучы аб чарназемных губ., аб Польшчы, ці аб якой Нямеччыне з яе нельга і патрэбен або прывоз збожжа са стараны, або пакрыцьё павялічваўся, але далёка адставаў у сваім росце ад росту насялення. Тады як насяленне за апошнія паўтары дзесяткі гадоў перад вайной (1897—1914) вырасло, як ужо раз гаварылася, на 33 проц., ураджай па-

ці відна з табл. 6, (гл. стр. 34 і 35), мясцовая продукція дае толькі 94—95% патрэбнага жыта і ячменю, калі 90—93% патрэбнага шча, займаная жытам, павялічылася вельмі нязначна (усяго на 1 проц.). Гэтае змененасць ды проса. Але бульбы ня толькі агульна на Беларусі збор жыта павялічыўся толькі на 13,6 проц. (прогноз), а яшчэ крыху яе і вывозіцца з Беларусі, хация продукт гэты табл. 5 паказвае зьмену ўраджай і збору жыта ў розных губерніях транспарту мала надаецца.

З гэтае табліцы мы бачым, што ўсе 6 губ. Беларусі ў апошнія ды перад вайною ў большай ці меншай меры прывозілі збажжавыя продукты. Гэтае звязаніе, аднак, істнует не ў ваднай толькі Беларусі,

Табл. 5.

Чисты вывоз (+) і прывоз (—) продуктаў ральніцтва за 1909—1913 г.
(у тыс. пуд.).

ГУБЭРНІ	Жытэ і жытн. мука (у пераводзе на зярнё)	Пшаніца і пшанічи. мука (у пе- рав., на зярне)	Ячмень	А в ё с	Проса і кру- пы (у пера- водзе на проса)	Грэчка, кру- пы і мука (у перав. на грэчку)	Гарох	Фасоля, боб, сачоўка
Віленская	—1.277,7	— 2.321,4	—583,0	—1.024,1	— 42,5	— 195,0	+ 51,0	— 18,3
Віцебская	—2.509,6	— 3.463,0	—326,6	— 569,4	— 219,4	— 276,9	— 15,6	— 21,7
Горадзенская	— 283,2	— 2.939,3	— 57,6	—1.663,4	— 379,9	— 176,1	— 21,0	— 50,0
Менская	— 178,7	— 2.980,0	+378,5	— 861,3	— 689,0	— 148,8	— 31,0	— 37,3
Магілеўская	— 687,7	— 2.973,8	— 9,9	— 151,5	— 545,0	— 100,0	— 20,7	— 5,0
Смаленская	—3.616,2	— 3.314,4	—201,3	— 666,7	— 513,0	— 816,3	— 94,3	— 4,7
У 6-х губэрнях . . .	—8.553,1	—17.991,9	—799,9	—4.936,4	—2.388,8	—1.713,1	—131,6	—137,0

ГУБЭРНІ	Кісякі	Бульба	Іншыя крупы	Іншай мука	Солад	Вотрубы	Жмакі	Чисты пры- воз продук- таў ральніц. (без пераво- ду на зярнё)	На і жыжхара выпадае пры- воз пудоў
Віленская	—106,0	+ 17,6	— 56,0	+ 3,0	— 20,3	— 251,2	+ 204,2	— 4.819,6	—2,42
Віцебская	— 49,4	— 87,2	—222,4	— 6,4	— 28,7	— 155,0	+ 162,8	— 5.941,2	—3,16
Горадзенская	—117,0	+ 776,6	—156,7	—	+ 0,3	+ 59,6	+ 46,2	— 4.630,8	—2,32
Менская	—151,3	+ 579,2	— 16,0	— 4,0	— 14,3	— 189,0	+ 153,4	— 3.243,8	—1,14
Магілеўская	— 35,3	+ 393,8	+ 13,0	+ 3,4	+ 12,7	— 367,2	+ 158,4	— 2.955,6	—1,27
Смаленская	—236,3	— 276,2	— 84,7	—11,7	— 58,4	— 297,8	+2.346,4	— 6.792,4	—3,31
У 6-х губэрнях . . .	—695,3	-+1.403,8	—522,8	—15,7	—108,7	—1.200,6	+3.071,4	—28.383,4	

Крыніца: Материалы к продовольственному плану. Производство, перевозки и потребление хлебов в России. 1909—1913 г. Петрогр., 1916.

Пропорцыя папявых культур у 1901—5 і 1913 гадох.
(у % да агульнае пасёлнае прасторы).

ГУБ ЭРН І	1901—5	1913	Культурні						
			Зімбое жкітка	Зімбое відвареніна	Зімбое жкітка	Зімбое жкітка	Зімбое жкітка	Зімбое жкітка	
Віленская	47,2	45,9	1,3	0,6	0,5	8,5	4,08	21,1	2,1
			0,8	0,7	0,4	9,7	2,7	20,2	2,0
Віцебская	44,7	46,9	0,5	0,4	0,4	13,7	0,3	22,4	5,9
			0,4	0,3	0,3	13,8	0,1	19,7	5,7
Горадзенская	46,8	45,8	3,6	0,5	0,2	5,8	4,2	22,7	1,1
			2,8	0,4	0,3	6,2	3,2	22,4	1,3
Менская	45,3	43,7	1,5	1,5	1,2	7,3	6,0	20,0	1,7
			1,5	1,3	0,8	8,1	5,0	19,8	1,2
Магілёўская	47,4	47,0	0,2	0,3	0,9	6,5	8,9	19,2	0,6
			0,3	0,5	0,9	6,9	6,5	18,7	0,5
Смаленская	46,2	46,3	0,03	0,08	0,4	4,7	2,3	27,3	0,9
			0,1	0,04	0,3	4,8	1,3	24,1	0,4
У 6-х губернях	46,3	45,8	1,2	0,6	0,6	7,7	4,5	21,9	2,0
			1,0	0,6	0,5	8,2	3,3	20,7	1,6
	1901—5	1913						9,5	3,5
								12,00	4,4
									0,9
									0,7

але ўва ўсіх блізка краёх Заходніяе Эўропы, у суседній з Беларусью Польшчы і ўва ўсей нечарназемнай Маскоўшчыне. Таксама, як ува ўсіх гэтых краёх, і ў Беларусі ўзрастаючае земляробскае насяленьне павінна шукаць сабе спосабаў, каб купіць нехватаючы хлеб, або ў неземляробных промыслах і індустрыі, або ў культуры тэхнічных раслінаў, як гэты мы бачым на поўначы і паўночным усходзе Беларусі, або ў больш інтэнсіўным жывёлагодстве і працаёмістых кульптурах, разылічаных на рыначныя збыт.

Побач з гэтым у харчаванні насялення ўсё больш і больш віднае месца займае *бульба*, замяняючы сабою нехватаючыя збажжавыя продукты. Спакойцца бульбы на 1 жыхара у асобных губэрнях Беларусі перавышае 30 пуд. у год (Менская—31,44); шмат яе выходзіць і ў іншых (Магілёўская—25 п., Віленская—23,8, Горадзенская—19,8, Смаленская—15,6 і Віцебская—14,4), тады як для імперыі—12,6 пуд., а для яе раёнаў зярнёвае гаспадаркі—толькі каля 5 пуд. дый менш.

Але ад усіх краёў, прывозячых хлеб, Беларусь адзначаецца як раз вельмі слабым разъвіцьцем прамысловасці і местаў (меставага насялення—12%, тады як у Польшчы—23%). Выходзіць, што старана, з рэзка выяўленым земляробскім характарам, ня можа сваім хлебам пракарчавацца.

Дашукваючыся прычынаў гэтага даволі дзіўнога зьявішча, мусім перад усім адзначыць, што звычайні і вельмі пашыраныя глумачэнні гэтых прычынаў нельга признаць адпаведнымі. У недахваце збожжа для пракарчавання насялення вельмі часта вінавацца „убогую прыроду“ Беларусі; іншыя ж гатовы бачыць гэтых прычын у культурнай убогасці беларускага земляроба, у яго цемнаце і няўменыні, у нікай тэхніцы гаспадаркі, вынікам якой ёсьць ніzkая ўраджайнасць. Не адмаўляючы пэўнай долі слушнасці гэтым думкам, трэба ўсё-ж адзначыць тое, што гаварылася ў пачатку гэтага нарысу, а ўласна, што прырода (асабліва ж клімат) Беларусі, наогул кажучы, спрыяе земляробству, а таксама, што ў вельмі падобных варунках суседка Беларусі, Усходняя Прусія, мае збожжа на 1 чал. траха на 3 разы больш за Беларусь (Беларусь разам з Літвой—163 кілогр., а Усходні Прусія—478 кіл. на 1 чал.*); у канцы ведама, што ў нашых дварох ураджай жыта, прыкл., былі процэнтаў на 20 вышэй за сялянскія, а шмат дзе ў асобных дварох дый, нават, у асобных сялянскіх гаспадарках можна было спаткацца з сталымі ўраджаямі па 100 пуд. з дзесяціны і больш. Гэта, праўда, было звязана з высокай інтэнсіўнасцю гаспадаркі, вялікімі затратамі працы і капіталу на адзінку ралы. З другога боку, на раз ужо даводзілася нам адзначыць даволі высокую культурнасць беларускага гаспадара і яго земляробскае тэхнікі, прысутнасць у яго гаспадарцы цэлага раду адзнак *сельска-гаспадарчага працэсу*, як высокі % бульбы, травасеянніе, ужываныя штучных гнаёў, разывіцьцё культуры лёну, гадоўлі сьвіней, малачарства і г. д.

Што да штучных гнаёў, дык яны з кожным голам ўсё больш пашыраліся ў Беларусі і якраз у губэрні, якая наймацней адчывала наястчу збожжа—у Віцебскай. За 3 гады (1908—1911) прывоз фасфатаў у Беларусь бязмала патроўляўся і складаў 11,3% агульна-імперскага прывозу. (Гл. табл. 8 на стр. 38).

Прымаючы пад увагу ўсе гэтыя даныя, трэба шукаць прычынаў нізкага роўнага збажжавага продуцтвы ня толькі ў характары прыроды і гаспадарчага насялення, але і ў нейкіх іншых знадворных варунках і ўплывах.

Не бяручыся тут высьвятляць усе гэтыя прычыны, мушу адзначыць адну з найбольш важных—агульную экономічную політыку цар-

* Rocznik Polski, E. Romer i I. Weinfeld. 1917.

Табл. 8.

Штучныя гнаі.

ГУБЭРНІ	Фосфаты (суперфосфат, тамас-шляк, молатны фасфаты).		Касцянная мука ў 1911г.	
	Прывоз 1908	Вывоз 1911	Прывоз	Вывоз
Віленская	278	541	8	—
Віцебская	543	1.161	12	1
Горадзенская	151	353	2	1
Менская	70	240	2	—
Магілеўская	83	212	10	1
Смаленская	63	254	26	4
У 6-х губэрнях	1.196	2.761	60	7

Крыніцы: Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству. 1915.

скага ўраду і перад усім систэму чыгункавых тарыфаў. Дзякуючы ім, Беларусь была завалена танным хлебам з краінаў экстэнсіўнага земляробства на паўднёвым усходзе Расіі. Выкарystоўваючы нязмораныя яшчэ сілы прыроды, земляроб там мог, ужывавчы самыя прымітыўныя спосабы культуры, атрымоўваць высокія ўраджаі збожжа, якое яму каштавала вельмі танна. Тарыфныя льготы дазвалялі яму перакінуць гэтая танна збожжа (да таго-ж у відзе муки) у Беларусь, у якой продукцыя збожжа ня можа быць гэткай танінай, у якой кожны лішні пуд ураджаю павінен быць апложены павышэннем інтэнсіўнасці коштам продукцыі, а значыць і цэны продукту. Конкурэнцыя прывознага хлеба моцна затрымлівала інтэнсіфікацыю збожжавае продукцыі (напр., ужыванне штучных гнейду над збожжам, набытым больш дасканальных прыладаў для вырабу зямлі і г. д.) і прыдала ёй нагэтульскі натуральны харктар, што насяленнё беларускіх местаў стала харчавацца пераважна прывозным хлебам. Беларускі селянін захаваў у сваёй гаспадарцы збожжавую продукцыю толькі ў такіх разъмерах, якія вымагаліся патрэбамі спажыўцаў яго сям'і. Затым-то ўсю эвалюцыю збожжавае культуры і яе палажэнне перад вайною трэба разглядаць маючы на ўвазе яе чыста-спажыўскае значэнне, яе натуральны харктар. Гэтым харктарам і трэба тлумачыць як ніzkі ровень гэтай продукцыі, так і дужа павольнае яго падняцце.

Культура тэхнічных расылінаў.

Апроч бульбы, важнейшаю тэхнічнаю і перад усім экспортаваю культурою ёсьць у Беларусі лён. Займаў ён у 6-х беларускіх губэрнях усяго 276,4 тыс. дзесяц. (1913) або 4,4 проц. агульнае пасеўнае плошчы а пашыраны быў, галоўным чынам, у паўночна-ўсходніх частцах Беларусі (Смаленічына, Віцебшчына), дзе пад ім было 10—15 проц. пасеўнае прасторы. Тут гэтая культура мае выразны рыначны харктар дае масу валакна па экспорт. Смаленская губэрня паводле продукцыі валакна займала першае месца сярод губэрняў Расіі: продукцыя ва-

лакна ў ёй перавышала 4 міл. пудоў. Продукцыя ўсіх 6-х губэрняў у 1913 г. была 8.887,5 тыс. пуд. (каля $\frac{1}{6}$ прыкупнай ўсяе Расіі); вывозілася ж льнянага валакна 4.640 тыс. пуд. (1911) і з гэтага ліку заграніцу—3.619 тыс. пуд. (33,5 проц. вывозу ўсяе Расіі)*; цэннасць чыстага вывозу каля 22 міл. руб. Як відна з табліцы 9, найбольш (2,3 міл. пуд.) вывозіць Смаленічына, крыху менш ад яе Віцебшчына і Магілеўшчына. Іншыя районны Беларусі прыймаюць у вывозе лёну значна меншы ўдзел. Культура лёну мае там спажыўскае значэнне і займае 1—3 проц. агульнае пасеўнае плошчы.

У паўднёва-ўсходній Беларусі, асабліва ў беларускіх паветах Чарнігаўскае і Арлоўскае губэрняў, пашырана культура другое валакннае расыліны—канапель. Займала яна ў 1913 г. у 6-х губэрнях 46 тыс. дзесяц., а разам з беларускімі паветамі Чарнігаўшчыны (узяты пав. 1916 г.)—67 тыс. дзесяц. Агульны збор пняўкі ў 1913 г. у 6-х губ. быў, прыблізна, 2,2 міл. пудоў. Вывозілася ж з 6-х губ. 440 тыс. пудоў, а далічаючы $\frac{1}{2}$ вывозу Чарнігаўскае губ.—1.040 пуд., у тым ліку заграніцу больш 600 тыс. пуд. ($\frac{1}{6}$ агульна-імперскага вывозу). Цэннасць чыстага вывозу каля 4,5 міл. рублёў.

Апроч валакна, Беларусь вывозіць даволі многа плюшчай сяменінай—льнянага і канаплянага,—усяго ў 1913 г. 2,6 міл. пуд. на суму 3,5 міл. руб. Вывоз гэтых йдзе з усіх губэрняў Беларусі больш роўнамерна, чым вывоз валакна. (Гл. табл. 9 на стр. 40). Вывозіцца, апроч таго, шмат жмакаў.

Аб эканомічным значэнні культуры лёну і канапель ужо гаварылася вышэй. Можна яшчэ дадаць да таго, што, як відна з табліцы 7-й, культура канапель ува ўсіх районах Беларусі скарачаецца, як абсолютна, так і адносна. Толькі ў самай Чарнігаўшчыне можна заўважыць павялічэнне плошчы под кіноплёнкі *ди вывозу пняўкі* і жмакаў. З лёнам справа крыху іншая. На заходзе яго прастора паволі скарачаецца (павялічыне, якое паказана для Горадзенічыны, адносіцца толькі да 1913 г. і, мусіць, выпадковае; усе іншыя гады плошча лёну і тут скарачалаася). Затое ўва ўсходній Беларусі культура лёну выразна і моцна расла і пашыралася; асабліва значнае павялічэнне ў Смаленічыне, дзе плошча лёну за 1901—1913 г.г. вырасла на 60%, і у Магілеўшчыне, дзе яна вырасла на 35%.

Рост лённае плошчы ў Магілеўшчыне адзначае пашырэнне лёну на заход. Няма, аднак, надзеі, каб ігэтае пашырэнне было трывалым, бо інават у самай Смаленічыне, у паветах з гусьцейшым насяленнем ды у блізкасці рынку лён саступае сваё месца больш інтэнсіўнай культуры—бульбе. Гэта звязана з павялічэннем гадоўлі сказіны і змяншэннем спажыўскага значэння лёну, з выцясненнем лённае вондраткі паркалаўкою.

З іншых тэхнічных расылінаў можна яшчэ ўспамянуць аб табаке, якай ў беларускіх паветах Чарнігаўшчыны ў 1916 г. займала 844 дзесяціны. Гэта вельмі інтэнсіўная, патрабуючая вялікага ўменія і ўвагі культура пачалаася ў 60-х гадох прошлагага веку ў Мглінскім павеце, а цяпер ахвяліла ўсю беларускую Чарнігаўшчыну ды перакінулася за яе межы. Разводзяць тут лепшыя сарты табакі—*ципарні*, якіх збіраюць у Старадубскім павеце 40,5 тыс. пуд., у Мглінскім—20,5; у іншых паветах менш.

Для пачатку XX в. невялікія табаковыя плянтацыі наказаны і ў іншых мясцох Беларусі, найбольш у Віленічыне—47 дзесяц. Збор табакі

* У ўсходніх велікарускіх паветах Смаленічыны культура лёну асабліва моцна развіта. Продукты валакна і вывозу гэтых паветаў мы не выдзяляем з тае прычыны, што ў беларускіх паветах Ціверскае, Пскоўскае, Калускае і Арлоўскае губ. культура валакнінных расылінаў гэтак сама моцна развіта; з другога боку даных павятовых у нас пад рукамі ня было.

Табл. 9.
Вываз вэланна і алейнага сіменьня з 6-х беларускіх губэрняў па чыгунах.
(у тыс. пуд.).

Вывезена	Віленская г.	Віцебская г.	Горадзенская г.	Менская г.	Магілеўская г.	Смаленск. г.	Разам па 6-х губ.	Чарнігаўская губ.	Разам з Царства
Лену́ ў									
1902 г.	165	2.038	—	84	341	1.175	3.803	—	
1909 г.	173	1.830	4	97	934	2.183	5.193	11	
1911 г.	108	1.211	—	174	870	2.277	4.640		
У тым ліку заграніцу (1911)	23	866	1	46	855	1.828	3.619		
Пянькі́ ў									
1902 г.	10	—	7	4	174	350	545	566	1.11
1909 г.	5	—	4	12	90	299	410	1.106	1.51
1911 г.	—	—	—	—	85	355	440	1.214	1.65
У тым ліку заграніцу (1911)	—	1	1	—	83	162	195	673	86
Алейнага сіменьня ў 1913 г.	166	357	99	249	577	1.029 (у 8-х павет.)	—	92 (з 5-х павет.)	
(пав. А. Бурбіса, усяго вывезена сіменьня з Бе- ларусі 2.569 т. пуд.)									

Крыніцы: Перевозки по железным дорогам.

А. Бурбіс. Очерк экономической географии Белоруссии.

ў Беларусі перавышае 1 міл. пудоў. У Чарнігаўшчыне-ж., на мяжы Украінаю можна знайсці і невялікія плянтацыі цукровых буракоў.

Садоўніцтва мае ў Беларусі пераважна спажывецкі харэктар. У заходній Беларусі садок можна пабачыць каля кожнае блізка сялянскае хаты; у дварох сады займаюць па некалькі дзесяцін, але вялікага прамысловага значэння ня маюць. Развіціць прамысловыя садоў і гародоў залежыць ад гушчыні добрых шляхай, па якіх варыва фрукты дастаўляюцца ў вялікія цэнтры. Затым-ж па прамысловаса садоўніцтва развіваецца ў Беларусі або каля большых местаў, або каля чыгунаў; добра развіваецца гэтая галіна ў паўднёва-ўсходніх ды наогул у паўднёвой Беларусі, дзе цяплейшы климат дазваляе ўводзіць у культуру больш пераборлівыя, але цэнныя сарты. З Беларусі вывозіцца вельмі многа садовых і гародніх продуктаў, асабліва яблікаў.

Урэшце некалькі слоў аб пчалаўстве, якое даўней было аднэй віднейшых галінаў народнае гаспадаркі, дастаўляючы важнейшыя працметы для тадышняга экспортту—мёд і воск,—а цяпер падупала. Найболы пашырана пчалаўство ў Менскай губ. (Палесьсе) і Магілеўской. Тэхніка яго, калі судзіць паводле % рамовых вульлёў, найніжэйшая Менскіне, дзе рамовых вульлёў толькі 3,7%, у Магілеўской—уж 31% рамовых, а на заходзе Беларусі проц. рамовых вульлёў яшчэ большы. Па 5-х губэрнях (апроч Смаленскай) збораеца ў год 75 тыс. пуд. мёду і 15 тыс. пуд. воску.

Гадоўля жывёлы.

Пераходзячы да разгляду палажэння гадоўлі жывёлы ў Беларусі, мусім мы спыніцца на пытанні аб прыроднай кармовай прасторы. Сенажаці ў Беларусі косіцца штогод 3—3,5 міл. дзесяцін (у 1913 г. для 6-х губэрняў—3.163 тыс. дзес.), а збор сена з іх перавышае 300 міл. пудоў (307.907 у 1913 г.) Дзесяціна, значыць, дае 97 пуд. сена.

Табл. 10.

Быдла, яго лік і склад.

ГУБЭРНІ	Агульны лік у тыс. шт. (Ц. Ст. К.)	Выпадае штук быдла		Склад стадку	
		На 100 вяс- коўцаў (Ц. Ст. К.)	На 100 дзе- засенянае пра- сторы	о да агульнага ліку быдла ў 1916 г.	
		1900	1912	у 1900	Кароў
Віленская	690	661	50	38	67
Віцебская	621	606	48	38	71
Горадзенская	542	462	40	28	62
Менская	1.065	1.086	55	41	83
Магілеўская	622	638	40	30	62
Смаленская	652	616	46	33	67
У 6-х губэрнях	4.192	4.099	—	—	—

Крыніцы: 1) Сборник стат. сведений по сельскому хоз. к концу XIX в.

2) Предварительные итоги переписи 1916 г.

3) Статистический ежегодник 1914 г.

Апроч сенажаці, ёсьць яшчэ вельмі абышырныя прасторы, якія можа часткаю іншы год і косіцца, але галоўным чынам выкарыстоўваюцца, як пасыпішы. Гэта розныя заразыні, пусткі, закінутыя дзірваны, залишне мокрыя сенажаці,—словам, усе тыя прасторы, якія вельмі трудна ablічыць у часе зямельных сьпісаў. Вышэй мы прынялі, што такое зямлі ў 6-х губэрнях павінна быць каля 3,4 міл. дзесяцін,—столькі-ж, значыць, колькі і сенажаці. Продукцыйнасць гэтых пасыпішы дужа нізкая і можа быць вымерана хіба толькі лікам жывёлы, якая на іх пасеца. Як-бы малой, аднак, яна ні была, але, разам з сенажацімі, пасыпішы складаюць вялізарную прастору прыроднае кармовыя плошчы блізка ў 7 міл. дзесяцін,—мала што менш, чым такая-ж кармовая плошча даваеннае Германіі і ў 30 разоў больш, чым у Даніі.

Зразумела затым, што Беларусь мае дамовае жывёлы на лік у кожным разе шмат і часта заўчаецца да краёў шматлокацінных. Усяго ў 6-х губ. у Беларусі ў 1912 годзе было 4.069 тыс. шт. быдла (13% быдла Эўр. Расіі). З табл. 10 відзён падзел быдла па губэрнях. (Гл. стр. 41).

Лік быдла, як бачым, усяды ў Беларусі змяншаецца, або ў кожным разе моцна адстае ад прыросту насялення. Ёсьцішча гэтая звязана, як ведама, з крызісам трохпалёткі, з нарастаючым малазямельлем і зымнішэннем прасторы пасыпішчаў. Перад усім адбываюцца

гэтыя прычны на ліку маладняку, які зымншаещаца, праз што сярод быдла павялічаецца % кароў, кожная сялянская сям'я стараецца лепш затрымаць у гаспадарцы карову, чым якога падцёлка. Склад стадку прыймае, як кажуць, усё больш „малочны хактар“. На табл. 10 мы бачым найменшы % кароў у Менскай і Смаленскай губ. Гэта значыць, што там тримаюць яшчэ шмат маладняку, бо ў гэтых губ. няхват насывішчу адчуваўся менш. У Смаленскай губ. гэта, мусіць, звязана, апрош прысутнасці значнага ліку прыродных пасыўшчы, яшчэ і з травасеяннем. Тут можна заўважыць значны % цялят да 1 году (% падцёлку тут незялікі), які паказвае, што насяленне, маючи малака даволі, займаецца выпсів’нем цялят і затрымлівае іх у гаспадарцы даўжэй, чым гэта робяць у іншых губерніях.

Табл. 11.

Вываз і прывоз продунтаў гадоўлі быдла па чыгуун.

ГУБЭРНІ	Быдла жывое		Мяса ўсякае*) разам		Масла кароўе		Сыр і інш. малочн. продукты**)	
	Штук		тыс. пуд.		тыс. пуд.			
	1909	1911	1909	1911	1902	1911	1902	1911
Віленская: вываз . . .	5.983	5.631	117	155	14	28	21	28
прывоз . . .	16.923	14.520	80	100	25	47	19	26
Віцебская: вываз . . .	6.011	5.445	357	409	36	74	8	45
прывоз . . .	2.700	2.786	13	15	6	19	7	9
Горадзенская: вываз . . .	21.455	11.513	306	132	36	48	59	68
прывоз . . .	9.713	2.967	68	84	14	15	9	15
Менская: вываз . . .	21.018	22.648	208	395	37	39	56	108
прывоз . . .	6.266	8.160	43	59	3	11	28	34
Магілеўская: вываз . . .	5.848	2.905	118	81	14	28	12	15
прывоз . . .	3.913	3.600	10	33	—	4	5	18
Смаленская: вываз . . .	9.928	4.450	101	87	19	26	84	129
прывоз . . .	269	1.453	22	70	1	19	1	3
Усаго па 6-х губ:								
вываз . . .	70.243	52.622	1.007	1.259	156	243	240	393
прывоз . . .	39.784	33.486	236	361	49	115	69	105

Крыніцы: Перевозки по жел. дорогам. Выд. Мин. Финн. 1914 г.

У Беларусі на 100 дзесяц. засеняў выпадала ў 1900 г. каля 70 шт. быдла, тады як у чарназемнай паласе Эўр. Расіі толькі каля 30-х шт. Гэта мае важнае значэнне затым, што быдла ў большай часці краю тримаюць перад усім дзеля гною, без якога, пры малой пашыранасці мінеральных гнаёў і лубіну, немагчыма атрымаль на беларускіх глебах

здавальняючага ўраджаю. Зразумела, што такое прызначэнне быдла звязана з мінімальным клопатамі аб яго ўтрыманні, з мінімальнай інтэнсіўнасцю гадоўлі. Затое-ж і жывая вага і малочная ды мясная продукцыянасць такое „гнаёвае“ скацины дужа невялікія. Скаціна гэта дробная, з 15—16 пуд. жывое вагі, сярэдній гадавою ўдойнасцю кароў 45—70 вёдраў. Праўда, малако гэтых кароў—тлустае (4,5% тлустасці), дый мае гэтае быдла іншыя дадаткі прыметы, як, прыкл., непераборлівасць на яду, на дагляд,—наогул дапасаванасць да даволі ізякага культурнага роўню беларуское сялянскае гаспадаркі з яе нішчымі лесавымі ды балачнымі пасыўшчамі, навыгоднымі і не-тігінчымі хлявамі і г. д. Пры палепшанні догляду і кармлення беларуское сялянскае быдла значна павялічвае продукцыянасць. З гэтае прычыны ў розных мясцох, дзе чаму-небудзь стварыліся лепшыя варункі для гадоўлі быдла, напр., дзе разъвялося травасеянне, па краі параскіданы вастраўкі палепшанага мясцовага быдла; такія вастраўкі вядомы, прыкл., на паўдня ад Менску (чырвонае беларуское быдла), у Смаленшчыне (Дарагабуское быдла) і інш.

Урэшце значныя районы маюць быдла, палепшанае прыліцьцём крыві культурных загранічных парод (галендраў, швіцаў ды інш.); мэты-сацыя гэтая пашыралася ізраз двары, якія найбольш трymалі „ заводскую“ скацину, а на ўсходзе—ізраз земскія прыпуковыя пункты.

Кірунак шадоў і жывёлы, таксама, як і кірунак ральніцтва, залежыць у значнай меры ад варункаў збыту. Затым каля местаў у больш ці менш шырокім районе пануе сувежа-малочная продукцыя з прада-жай сувежага малака меставым спажыўцом. Гэтае, найбольш інтэн-сіўная форма гадоўлі, выклікае значныя зъмены ў кармленні і ўтры-манні быдла; тримаюць тут ужо пераважна высокапродукцыйных мэ-тысаў культурных парод або адборную паводле продукцыянасці мяс-цовую жывёлу. Падобны ж хактар гадоўлі прыймае і ў далёкіх ад местаў районах, калі там забясьпечаны збыт малака на масльяныя за-воды або сырарні. На лік скацин тут бывае нават менш, чым у районах „гнаёвае“ гадоўлі, але значэнне гэтася скацины ў гаспадарцы ў шмат разоў больше.

Найбольш на лік быдла тримаюць у Палесьсе, дзе на гэта дазваляюць, ці прынамсі дазвалялі да нядаўнага часу, абшырныя, іншы раз проста бязъмежныя пасыўшчы. Цікава, што тут гадоўля быдла, пры ўсёй сваёй прымітыўнасці, мае ўсё-ж больш рыначны хактар, чым у гусціцай заселеных і наогул экономічна больш дасыпельных районах „гнаёвае“ гадоўлі. З Менскага і Горадзенскага Палесся шмат быдла пераганяеца да вялікіх местаў і чыгунак і прадаеца на мяса або жывым вывозіцца за межы краю. Табл. 11 дае ўяўленьне аб кірунках і рэзультатах гадоўлі быдла.

Продукцыя масла, як паказвае Табліца, пашырана найбольш у Віцебшчыне (асабліва ў Віцебскім і Полацкім пав.*), на долю якое вы-падае каля 40% чистага вывазу масла з Беларусі, у Горадзеншчыне ды і ў іншых губерніях. Паводле даных А. Бурбіса, з гэтага боку асабліва вызначаюцца паветы Смаленскі і Рослаўскі Смаленскага губ. і Аршанскі павет Магілеўскага губ. Толькі Віленшчыне свайго масла не хапае дзеля значнага спажыцця гэтага продукту самою Вільнію.

Выраб сырау і іншых малочных продуктаў найбольш пашыраны ў двух асяродках: Менскім (паветы Менскі, Наваградзкі, а таксама Слонімскі, Лідзкі) з чистым вывазам у 1911 г. з Менскага губерні 74 тыс. пуд., і ў Смаленскім (асабліва ў паветах Духаўшчынскім—вываз, паводле А. Бурбіса,—21,3 тыс. пуд., Дарагабускім—20,3 т. п. і Смаленскім)—з чистым вывазам—126 т п. Наогул можна заўважыць, што ў паўночнай і

* Мяса ўсякае: ялавічына, сvinіна, сала сывіное, птаства бітве.
**) Творог, съмятана і наогул усё малочныя продукты, апрош масла.

*) Паводле А. Бурбіса.

Табл. 12.

Съвініні.

ГУБЭРНІ	Лік съвіней. Агульны лік съвіней (Ц. Ст. Ком.) тыс. шт.	Выпадала на 100 вяскоўцу съвіней шт.	Численніца да іх агульнасткы	Вывоз і прывоз съвіней і съвініны							
				Съвініна і сала мелой скорасцю тыс. пудоў				Съвініны жывыя, штук			
				1909	1912	1909	1912	У тым ліку (1911) за границу і зарубіж.			
				1883	1912	1912	1916	1909	1912	1909	1912
Віленская .	237	346	20	28,5	—	—	—	18.969	17.899	2.166	—
					Прывоз	5	—	14.182	11.740	13	—
Віцебская .	210	285	18	34,9	Вывоз	71	76	1.806	1.832	758	—
					Прывоз	8	—	1.682	—	—	—
Горадзенская .	304	263	16	—	Вывоз	—	—	29.221	31.743	5.129	—
					Прывоз	5	9	9.227	7.937	40	—
Менская .	397	571	22	41,2	Вывоз	12	40	18.178	27.677	2.928	—
					Прывоз	15	24	8.390	10.440	—	—
Магілеўская .	310	387	18	41,5	Вывоз	11	12	249	269	2	—
					Прывоз	7	10	846	1.122	—	—
Смаленская .	168	281	15	24,9	Вывоз	2	—	80	168	6	—
					Прывоз	9	28	106	—	—	—
Усяго па 6-х губ.	1.626	2.133	—	—	Вывоз	96	128	68.503	79.288	10.989	—
					Прывоз	49	80	31.973	31.239	53	—

Крыніцы: Тыя самыя, што і для табл. 10 і 11.

сяродняй частцы Беларусі малочная продукцыя пашыраецца, галоўным чынам, з боку Смаленшчыны і найцяжней звязаны з травасеяньнем. На заход ад Менску асяродак малачарства стварыўся, мусіць, незалежна ад Смаленшчыны, бо іх дзеліць шырокая паласа гнаёвае гадоўлі ў Бярэзінскім Палесьсе.

Прыведзеная лічбы (чысты вывоз масла з 6-х губ.—128 т. п., сыраў—288 т. п.) наогул на съведчыць аб вельмі шырокім разьвіцьці малачарства, што лёгка зразумець, раўнуючы Беларусь да такіх краёў, дзе гэтая справа паставлена запрауды паважна**). Аднак для Беларусі з яе вялізарнай кармовай плошчай малачарства мае базумоўна важную будучыну, і таму кожны крок у разьвіцьці гэтая галіны варт

*) Старэй аднаго году.

**) Прыкл., Данія з вывозам масла 5,2 міл. пуд., тады як у Расіі толькі 4,5 міл. пуд. (1912 г.).

таго, каб яго адзначыць. Апроч таго, у гандлёвым балянсе Беларусі вывоз гэтых продуктаў, дзякуючы іх высокай цэннасці, іграе значную ролю.

З боку мяснае продукцыі першае месца займае Менская губ., пасля—Віцебская. Меншчына адпраўляе, галоўным чынам, жывое быдла (22,6 тыс. шт.) з Мазырскага і іншых паветаў Палесьсе, а таксама і мяса (395 т. пуд.). Шмат быдла вывозіць і Горадзеншчына (асабліва праз Берасьце),—11,5 тыс. шт. Віцебшчына ж вывозіць мяса (409 тыс. пуд.). Усяго вывозілася ў 1911 г. з 6-х губэрніяў 1.259 тыс. пуд. мяса і 52,6 тыс. шт. быдла. Шмат быдла спажываецца беларускімі местамі. Так, Вільня спажывае ў год каля 10 тыс. шт. быдла.

Такім чынам можна сказаць, што ў Віцебшчыне пераважае продукцыя масла і мяса, у Смаленшчыне—сыраў і масла, у Палесьсе—мяса і ў заходняй Меншчыне ды наогул на заходзе—выраб сыралі масла.

У сувязі з разьвіцьцём культуры бульбы можна чакаць у Беларусі значага пашырэння гадоўлі съвіней. Як бачым з табліцы 12. (гл. стр. 44), гэтая галіна і запрауды ў Беларусі перад вайною з лічбовага боку выглядала паважна.

Табліца 13.

ГУБЭРНІ	Вывоз пастаства і яец						Гадоўля авечак			
	Пастаства жывое тыс. пуд.			Яйкі тыс. пуд.			Выпрадала на 100 вя- коўцу штук авечак і коз (Ц. Ст. Ком.)	Лік авечак з тон- кай шубою (Вітэр- Кір.) У тыс. шт.		
	1903	1912	У тым ліку зарубіж.	1902	1911	1902	1912			
Віленская . . .	439	440	421	26	37	7	8	24	23	3,4
Віцебская . . .	103	68	43	21	28	—	4	22	27	17,5
Горадзенская . . .	80	56	19	56	86	5	3	31	31	21,8
Менская . . .	67	27	19	49	52	6	—	25	23	16,0
Магілеўская . . .	207	336	88	18	23	—	3	21	19	0,46
Смаленская . . .	11	5	—	—	—	6	—	37	32	26,6
Усяго па 6-х губ.	896	932	590	170	226	24	18			

На 100 вяскоўцу у Беларусі выпадала 18 съвіней, тады калі ў Эўропе Расіі толькі 10. Але гэтая лічбы гераменшаныя, бо падлічваліся, відаць, толькі дарослыя съвініні. Паводле перапису 1916 г., калі падлічвалі і падсъвінікаў і парасят, толькі у ўсходняй і цэнтральнай**)

**) Да г. зв. немецкага фронту, які праходзіў каля Дзівінску, воз. Нарач, Баранавіч і Пінску.

Беларусі налічылі 2.945,8 тыс. шт. На 100 вяскоўцаў пры гэтым прыходзіцца 43,2 шт. сывіней.

Дый паводле даўнейшай статыстыкі, толькі Балтыцкія краі мелі сывіней на лік роўна з Беларусью (19 шт. на 100 вяскоўцаў); Украіна мела 14 шт. на 100 вяскоўцаў, Польша толькі 10.*). Гадоўля сывіней у Беларусі была як быццам прадоўжаньнем гэрманскага, дзе на 100 жыхароў выпадала 39,2 шт. сывіней (1913). Аднак і гадоўля сывіней у Беларусі стаяла на дужа высока. Разводзіліся простыя, непалешаныя мясцовыя сывінны, познансельня, асабістая ў Магілеўшчыне і Палесці (гл. табл. 12), блага аплачваючыя корм. Утрыманье іх прымушала жадаць шмат лепшага, а сывінны пошасцьці ў самым кароткім часе прыносілі вялізныя страты ў гэтай галіне. Затым, мусіць, сывінаводства Беларусі асабліва моцна не адбілася ў харкторы экспарту. З 6-х беларускіх губерняў у 1911 г. вывозілася ўсяго 79,3 тыс. шт. сывіней (7,8% агульна-імперскага лічбы перавозак) і 128 т. п. сала і сывінны (3,5% агульна-імперскага вывазу). Найбольш вывозілі сывінны і сала Віцебская і Менская губерні, а жывых сывіней —Горадзеншчына і Меншчына. Добра сывінаводства стаяла і ў Віленскай губ., але яго продукты спажываліся сваім местам—Вільню. Дый наогул маса сывінны і сывінога сала спажывалі на месцы. Галоўныя пункты вывазу—м. Невель Віцебскай губ., Замір'е Менскай губ., Ваўкаўск Горадзенскай губ.

Гадоўля сывіней, як бачым з табліцы, расце і пашыраецца па ўсёй Беларусі (за выняткам Горадзеншчыны, але гэта, барджэй усяго, недакладнасць, бо даныя Вэтэрынарнага Кіраўніцтва паказаюць за гэты-ж пэрыяд 1883—1912 г. якраз прырост, і даволі значны—30%). Пры дадойшай інтэнсіфікацыі гаспадаркі гэтая галіна мае ўсе шансы на большае пашырэнне і развіццё.

Таксама моцна раззвівалася ў Беларусі падоўля птаства (табл. 13). З гэтага боку асабліва вызначалася Чарнігаўшчына, якая вывезла ў 1912 г. 246,7 тыс. чудоў птаства. Шмат вывозілі Магілеўская і Віленская губерні, пры чым з апошніяя блізка ўвесі вывоз ішоу заграніцу. Усяго з 6-х губерняў вывезена (1912 г.) 932 тыс. пуд., а разам з Чарнігаўшчынай—каля 1.200 тыс. пуд. (37% агульна-імперскіх перавозак). Апроч таго, вывезена 226 тыс. пуд. яец, коштам каля 1½ міл. руб.—галоўным чынам з Горадзеншчыны і Меншчыны. Вывоз гэты складае менш 1½% агульна-імперскага.

Авечак у Беларусі трываюць на вельмі многа; менш, чым у Беларусі, авечак маюць з краін даун. Расіі толькі заходняя Украіна, Польша, Маскоўская Прамысловая краіна, таксама як і Захадне-зўропейскія краі. З ростам насялення і зъмяншэннем прасторы пасьвішчай лік авечак усюды зъмяншаецца, пры чым звычайна месца авечкі ў гаспадарцы займае сывінна. У Беларусі хаця пасьвішчай ёсьць даволі, але большасць іх балацинныя, для авечак нездаровыя, і затым гадоўля авечак мае блізка выключна спажывецкі харктор. Найбольш авечак у Смаленшчыне (там якраз найменш сывіней): 32 штукі на 100 вяскоўцаў; шмат іх ёсьць, аднак, і ў Горадзеншчыне—31 шт. на 100 вяскоўцаў,—што тлумачыцца, барджэй усяго, уплывам Беластоцкіх суконных фабрык, для якіх быў-бы вельмі пажаданым мясцовы сырэц—война. Якраз у Горадзеншчыне ды Смаленшчыне разводзілі пакрысе авечак з тонкаю воўнай. У Смаленшчыне было іх у 1912 г. 26,6 тыс. шт. Гадоўля авечак па ўсёй Беларусі адстае ад росту насялення, асабліваж у малаземельнай Магілеўшчыне. Толькі ў Віцебшчыне яна як быццам пашыраецца. Лік авечак з тонкаю воўнай зъменшыўся і перад

*) Гэта, мусіць, выпадае тлумачыць тым, што ў Польшчы трывалі найбольш маладых, скораспелых сывіней, налічаных у статыстыцы, бо наогул гадоўля сывіней там была вельмі моцна пашырана.

вайною іх ужо заставалася вельмі мала. Відаць, і тут адыграла ролю конкурэнцыя прывознае воўны.

Табл. 14.

Лясы і іх даходнасць.

ГУБЭРНІ	Агульная прастора лясоў, тыс. дзес. у 1911 г.	У тым ліку		Чисты даход з 1 дзес. скарбовага лесу (руб.)	
		Скарбов. удзельн. паркоўных	Дворных	1907	1911
Віленская . . .	922	261	643	3,83	5,93
Віцебская . . .	1.016	175	840	3,54	5,96
Горадзенская . . .	717	405	334	6,60	9,85
Менская . . .	3 013	478	2.507	5,40	7,80
Магілеўская . . .	1.034	114	715	2,64	6,69
Смаленская . . .	1.223	106	978	1,43	1,79
У 6-х губернях .	7.955	1.539	6.017		

Крыніца: Статыстич. Ежегоднік на 1914 год.

Коняў, паводле даных Цэнтр. Статыстычнага Комітэту, было ў 1912 годзе ў 6-х беларускіх губернях крыху больш 2 міл. штук. На 100 жыхароў найбольш выпадала коняў у Смаленскай губ.—22 шт., пасля ў Магілеўскай—20 шт.; а найменш у Горадзенскай—14 шт. У той самы час для ўсяе Эўропейскага Расіі адпаведная лічба была—20 шт., для Польшчы—11 шт., для Нямеччыны—6,9. На ўсходзе пераважаюць дробныя сляянскія коні—іх шмат. На заходзе коняў менш, але яны буйнейшыя, шмат ёсьць мэтысаў ад розных культурных пародаў. Гэта відаць, напр., з сярэдня ўросласці коняў. У Магілеўшчыне, паводле відена-конскага сьпісу 1912 году, толькі 7,3% коняў вышэй 2 аршынаў, а ў Горадзеншчыне—45,4%. Мусіць з гэтага прычыны лік коняў на ўсходзе наогул зъмяншаецца; гаспадары заводзяць лепшых коняў і трываюць іх мэнш на лік. У заходніяй Беларусі лік коняў крыху ўзрастает. У некаторых районах, відаць, пачынае мадней раззвівацца гадоўля коняў, якія йдуць, нават, на вывоз—часткаю ў межах самой-же Беларусі, часткаю, нават, заграніцу. З Віленшчыны ў 1911 г. вывезена за-граніцу 3,5 тыс. коняў. Вывозіць патроху коні і Горадзеншчына і Смаленшчына. Але вывоз коняў з Беларусі мала перавышае прывоз іх.

Лік гаспадарак бяз коняў найбольшы на заходзе Беларусі (вышэй 20%). У ўсходніх губернях ён мэншы; найменш іх у Магілеўшчыне—12,8%.

У Палесці, апроч коняў, ужываюць да працы яшчэ й валоў; усіх рабочых валоў сьпісам 1916 г. налічана 47 тыс., з іх 44 тыс. у Менскай губерні, галоўным чынам у Мазырскім і Рэчыцкім паветах. Валы гэтага некалькі гадоў ужываюцца да працы, пасля адкармліваюцца і прадаюцца на мясо.

Аглядзёўшы важнейшыя галіны сельскаяе гаспадаркі Беларусі, мы можам зрабіць вывед, што, дзякуючы прыродным, а найбольш экономічным і політычным варункам, збожжавая продукцыя Беларусі ў сваім раззвіцці і паліпшэнні прымушана была адставаць ад росту насялення.

леныня; гэта выклікала ў адных районах зьявішча аграрнае перанаселенасці і эміграцыю, а ў другіх узмацніла разьвіцьцё інтэнсыўных тэхнічных культур і гадоулі скліні. Беларускія месты пачалі харчавацца прывозным хлебам, і наогул Беларусь зрабілася краем, прывозным збожжам. Затое вырас і увесь час расьце вызаз продуктаў жывёлагодзтва (сывіны, сыры, масла, птаства і г. д.), валахна і, як далей пабачым, тэхнічна перарабленых продуктаў сельскае і лесавое гаспадаркі.

Лесавая гаспадарна і заработка ў лесе.

Работа ў лесе была важнейшай пасля сельскае гаспадаркі кропіцай даходу для шырокіх масаў насяленыя, а лесавая гаспадарка ў шмат якіх месцах Беларусі, паводле свайго значэння, магла быць пастаўлена побач з земляробствам. Паводле даследвання 1887 г. у 6-х губерніах Беларусі пад лесам было 9.503.598 дзесяц. (34,7%). Як ужо гаварылася вышэй, прастора гэтая ўвесь час меншылася праз тое, што паны для падтрыманнія ўсяе свае гаспадаркі на вышэйшым роўні інтэнсыўнасці, а то й проста для асабістых патрэб прадавалі лясы лясным гандляром, і тыя іх секлі ў пень.

З правадзеннем чыгунак і разьвіцьцём экономічнага жыцця краю большасць лясоў была гэткім спосабам зьнішчожана, а каб выратаваць рэшту, былі ў Беларусі, як і ў рэшце даўн. Расіі, утвораны спэцыяльны Комітэт аховы лясоў. Пад наглядам гэтых Комітэтаў у 1911 г. было ўсяго лесу ў 6-х губ. 7.955 тыс. дзесяц. Прыймаючы пад увагу вышэйскказанае аб зьнішчажэнні лясоў, трэба лічыць, што больш лесу ў гэтым часе і не магло быць; так, паводле гэтых даных, у найбольш лясістай Менскай губ. яшчэ выходзіла каля 40% лесу, а тымчасам 1 яперарака (у 1923 г.), у межах Б. С. С. Р., якая абымае зноў-жа самыя лясістыя часткі Менскай губерні, лесам пакрыта толькі 27% прасторы. З гэтага выходзіць, што ў даных, аб якіх мова, да лясное прастора далічаны пасекі, а можа і няўжыткі. Прыймаючы ўсё ж гэтую лічбу (бо лепшае няма), мы бачым, што прастора лясоў у Беларусі змаймала ў 1911 г. каля 29% яе тэрыторыі. Гэта павінна крыху змяніць вельмі пашыраны пагляд на Беларусь, як на край з няўчарпанымі ляснымі бағацьцямі. Бағацьцяў гэтых і перад вайною заставалася ўжо на шмат; Нямеччына, у якую ўвесь час вывозілася гэтулькі нашага лесу, і якая магла ў 1913 годзе вывезыці лесу толькі на 12,8 міл. руб., а прывезла яго на 145,2 міл. руб., мела тады толькі крыху меншую лясную прастору (26%).

Гэта паказвае, што ў недалёкім часе і Беларусь будзе змушана значна зменшыць свой лясны экспорт.

Лясы і іх даходнасць.

Табл. 14 (гл. настр. 47) паказвае падзел лясное прасторы па губерніях Беларусі. Як бачым, найбольшыя лесавыя масывы знаходзіліся ў Менскай і Смаленскай губерніях,—асаблівай у першай. Тры чверці лясоў (75,5 проц.) належалі дваром, менш пятае часці было скарбовых, царкоўных і інш. лясоў (19,8 проц.) і толькі $\frac{1}{20}$ належала сялянам,—і то найбольш у Смаленскай ды Магілеўскай губерніях. Найлепш пераходзіла лес скарбовы і затое даваў ён даволі значны і сталы даход, які мадна ўзрасталі і дайшоў у 1911 г. па 6 губерніях да 9 міл. рублёў, што складала 18 проц. чыстыя даходу ад скарбовых лясоў усяе Эўропейскае Расіі. Дзякуючы блізкасці Беларусі да загранічных рынкаў і лёгкасці даставы туды лесавых тавараў, а таксама вельмі спрыяльчым для лесавое расылінасці прыродным варункам, лясы Беларусі, асабліва заходнія, давалі большы даход, у пералічэнні на 1 дзесяц.

124777

агульнае прасторы лесу, чым у іншых лесавых краінах. Так, настав, у С.-Пецярбургской губ. дзесяціна скарбовага лесу давала ў 1911 г. толькі 2 р. 48 к. чыстыя даходу, пераважаючы з гэтага боку толькі самую ўсходнюю з беларускіх губерніяў, Смаленскую; на захадзе же, у Горадзенской губ., даходнасць была тады падняўшыся да 9 р. 85 к.

Такім чынам выходзіць, што Беларусь мела дужа вялікія прасторы лесу высокие даходнасці. Дзякуючы гэтаму, у лесавой справе Беларусь стаяла наперадзе ўсіх краінаў даўн. Расіі, а ў ёй самой лесавая прымесловасць і лесавы гандаль змаймалі найвіднейшае месца ў экономічным жыцці. Каб належна ўяўіць сабе гэта, разгледзім лічбы вінду лесавых тавараў з Беларусі за апошнія гады перад вайною.

Вызов лесавых будаўляных тавараў у 1911 г. з 6-х губерніяў складаў 20 проц. сумы вывозу па чыгунках (унутранага і знадворнага) усіх даўн. імперыі. Каб уяўіць сабе ролю і значэнне асобных губерніяў у гэтым вывозе, разгледзім яшчэ табл. 15.

Табл. 15.

Вывоз лесавых матар'ялаў чыгункамі з губерніяў Беларусі ў 1911 годзе.

(у тыс. пуд.)

	Віленск.	Віцебск.	Горадзенск.	Менская	Магілеўск.	Смаленская
Дошкі, брусы і інш.	6.897	3.987	5.193	20.081	10.516	11.085
Кляпкі	62	176	33	1.644	369	367
Інш. лесавыя тавары і гат.	1.231	251	975	610	490	2.549
Шпалы	183	144	350	509	312	79
Бярвеньне і інш. 2 гат.	677	129	486	5.035	3.479	1.161
Аполкі і інш. 3 гат.	5.850	2.171	5.900	14.043	5.128	5.316
Разам	13.900	6.858	12.937	49.922	20.894	20.557

У вывозе лесавых тавараў, як бачым, пераважае Меншчына, даўней роўна йдуць Магілеўшчына і Смаленшчына; заходнія губерні вывозяць менш, што і зразумела: лясоў там менш, а свае вялікія месты і прымесловасць шмат дрэва спажываюць. Затое заходнія губерні большую частку вывозу адпраўлялі ў зах. Эўропу: Віцебская—73,0 проц., Горадзенская—47,0 проц., Віленская—42,4 проц. Прауда, і Менская губ. адпраўляла заграніцу 47,5 проц., але ўжо Магілеўская—37,5 проц. *), Смаленская толькі 34,4 проц. (у 1911 г.). Усходнія губерні пераважаючую частку лесавых тавараў нават па чыгунках, як кажучы ўжо аб вадзяных шляхах, дастаўлялі на рынкі ўнутране Расіі, менш вымагаючыя, але і дзвешавай плоцячыя; заходнія дапасоўваліся да вышэйшых загранічных вымогаў.

Паданыя намі лічбы вывозу, аднак, вельмі няпоўныя. Яны не абымаюць, і нават, усяго вывозу па чыгунках,—напр., вывозу дроў (аб

*). Паводле вылічэння А. Моравскага—Эк. Полож. Литвы и Белор.

якіх успомненая крыніца не дае даных). Найважней-ж, што паводле нашых табліц ня можна сабе ўяўіць лічбы ўсяю вывозу дрэва Беларусі, бо большая яго частка вывозіцца вадою.

Густая сетка рэк, вазёраў і штучных каналau, якую мае Беларусь ні для якое іншас мэты так добра не выкарыстоўваеца, як для транспортu лесавых тавараў. Усю зіму ў лясох ідзе падгатаванье дрэва для вывозу і звозку яго на берагі рэк, а вясною па беларускіх рэках спускаюцца ўніз тысячи плытоў ды напакаваных лесавым таварами розных непараевых і паравых судзінаў, якія йдуць ня толькі ўніз, а і ўверх па цячэнню. Аб тым, колькі вывозіцца дрэва з Беларусі вадзянымі шляхамі, поўных і съvezжых даных у мяне, на жаль, няма. Чатыры ўсходніх губэрні (Віцебская, Магілеўская, Менская і Смаленская) ў 1897 годзе, паводле даных Д. Шэндрыка (Россія, т. IX), вывезылі вадою (тыс. пудоў):

Табл. 16.

ГУБЭРНІ	Будаўляных лесавых матар'ялаў		ДРОУ	
	уверх	уніз	уверх	уніз
Віцебская . . .	1	40.584	350	2.765
Менская . . .	5.460	57.896	16	12.747
Магілеўская. . .	—	32.364	—	6.712
Смаленская . . .	—	23.214	—	666
Разам . . .	5.461	154.008	366	22.890

Усяго, значыць, вывезена за год дрэва: 159.469 тыс. пуд. будаўляных матар'ялаў і 23.256 тыс. пуд. дроу.

Прывоз вадою для ўсіх 4-х губэрняў быў: будаўлян. матар'ялаў—6.327 тыс. пуд., дроу—4.169 т. п. Лічбы вывозу за 5-годзьдзе (1901—1905 г.) для Менскае губ. крыху большыя^{*)} будаўлян. матар'ялаў—70.363 т. п., дроу—20.071; гэта нам паказвае толькі, што вывоз па вадзяных шляхах увесь час узрастаў, таксама як і па чыгунках. Ужо ў 1897 годзе вывоз лесавых тавараў вадою з 4-х ўсходніх губэрняў перавышаў 180 мілённаў пудоў; к 1911 году, на які мы далі вылічэнны вывозу па чыгунках, ён пэйне-ж мог быць ужо каля 200 міл. пудоў.

Віленшчына і Горадзеншчына вывозілі па вадзяных шляхах 50 міл. пуд. дрэва, а ўся Беларусь—каля 250 міл. пудоў. Злажышы-ж гэты вывоз з вывозам па чыгунках ды адлічышы невялікі прывоз лесавых тавараў, можам прызнаць, што ўсяго беларускія губэрні вывозілі дрэва перад вайною каля 350 міл. пуд. у год, ці можа крыху больш. Вывоз гэты і так дужа вялікі: ён мог-бы пакрыць траха што ня ўвесімпорт лесавых тавараў Нямеччыны (у 1911 г.—381 міл. пуд.)^{**)} і складаў каля 85 проц. лесавога экспортu ўсяе Расійскас имперыі.

Фактычна, у вывозе дрэва заграніцу Беларусь прымала далёк меншы ўдзел, бо каля з вывезенага чыгункамі дрэва толькі каля 50 проц. пайшло ў зах. Эўропу, дык па вадзяных шляхах яшчэ большыя працэсы сплаўляюцца не заграніцу, а галоўным чынам на паўднёвую Украіну. Лесавы гандаль з Украінаю паўстаў у лачатку XIX в., вывоз

-жа дрэва заграніцу, асабліва праз Рыгу,—вельмі даўні. Па Нёмну дрэва ідзе ў Мэмэль і Тыльзіт ды таксама ў Кёнігсберг. Тамака, у местах ўсходніх Прусіі, на пераробцы гэтага дрэва працавала каля 100 пільняў. А тымчасам па Нёмну і Дзвіне дый наогул у загранічным кірунку вывозіўся галоўным чынам ужо чесаны, выраблены тавар: брусы, дошкі, клёпкі ды щчоглавае дрэва. На Украіну-ж ды да паўднёвых портаў (Хэрсон, Адэса) па рэках сплаўлялася найбольш нявыраблене дрэва: вілікае бярвеньне ў Хэрсон і Адэсу, драбнейшае—у Кіеў, Крэмянчук і Кацярынаслáу. Гэтыя места рассыпалі беларуское дрэва па ўсёй стаповай Украіне, на Данецкія капальні дый заграніцу—през Чарнаморскія порты. Але, апрош гэтага лесавога гандлю, яны разъвілі ў сябе значную прамысловасць па пераробцы дрэва. Продукцыя хэрсонскіх пільняў была каля 2,9 міл. руб., Крэмянчускіх—2,8 міл. руб., Кацерынаслáускіх—1 міл. руб. Апошнімі часамі ў Палесьсі ды ўсходніяя Беларусі (ня кажучы ўжо аб заходніяя), якія вывозілі дрэва на Украіну, пазкладалася шмат пільняў, што дазваляе значна лепш і зыскоўней выкарыстаць у Беларусі яе дрэўнае багацце. Апрош таго, пераробка на месцы робіцца дзешавейшым транспорт, бо праз пілаванье вага вывознага дрэва памяншаецца на 25 проц.*)

Лесавы промыслы—рубаныне, аброка дрэва, звозка яго да берагу рэк і станцыяў, а таксама работы па сплаве—займалі ў Беларусі шмат людзей. Так, у Магілеўскай губ., паводле Шэндрыка, у пачатку XX в. лесавым промысламі займалася 60 тыс. чалавек, з сярэднім заробкам—20 руб. за зіму, у Віцебскай—14.720 чал., у Менскай—67.400 чал.

Плыты ганялі ў 1899 г. з Віцебскай губ. 10,3 тыс. чал., Менскай—17,8 тыс. чал. Усяго ў лесавым промысле і на плытох мелі работу каля 200 тыс. чал. Але лічбы гэтыя бадай ці не замалыя. Лесавыя промыслы ў шмат якіх мясцовасцях, у Палесьсі каля рэк займалі ўсю ўлагу вясковага насялення. Яно закідала сваю гаспадарку, харчавалася купленым прывозным хлебам і праз увесь блізка год зарабляла ў лесе. Гэта змяняла ўвесь склад жыцця, патрыярхальныя адносіны, істнаўшыя дагэтуль у глыбіні Палесьсі, шыбка пролетарызавала палесскую вёску.

Нетранапальная прамысловасць.

Нетранапальная прамысловасць выяўлена ў Беларусі зусім ня значна. Нават тыя незвялічкія мінеральныя багацці, якія ведамы і больш ці менш распрацоўваюцца, выкарыстваюцца вельмі мала і нядайна. Агульныя экономічныя ўпадак, адсутнасць жывога прамысловага руху вельмі шкадліва адбываецца на гэтай прамысловасці. Найбольшыя разьмеры, мусіць, мелі здабыць ванны,—асабліва ў некалькіх мясцох Магілеўскай губ., напр., каля Воршы, дзе яе штогод выпальвалі да 200 тыс. пудоў. Крайду здабывалі каля Пружан, Горадні, Міра (Наваградзкага пав.) ды ў розных мясцох Палесьсі. Узрастаючыя месці і чыгункі патрабавалі шмат будаўлянай каменія, якое дастаўлялася з прастораў канцавое морэны, паракіданае па ўсёй паўночна-заходній Беларусі; пескавік здабывалі ў Палесьсі, на ўзьбярэжжах Дняпра і Бярэзіны (прыкл., каля Бабруйску). Нярэдка спатыкаюцца ў Беларусі добрыя ганчарныя лініі, але выкарыстоўваюцца яны вельмі мала. Мясцамі знаходзяцца і трывалую на агонь гліну (прыкл., у Дарагабускім пав.); аднак, у разе патрабы для прамысловасці гліну гэтую вылісвали за тысячу вёрст. Вылісвалася гэтак сама крэйда аж з Белтараду, і, нават, вычайны кварцавы пясок для патрэб шклянога прамысловасці прывозіўся з далёкіх районаў чыгункамі, тад і як у беднасці гэтым продуктам Беларуское Палесьсе нельга вінаваціць. Шмат дзе ў Бела-

^{*)} Материалы к оценке недрежимостей Минской губ. Путі сообщенія. Минск, 1911.

^{**) Сборник статист.-эконом. свідненій. 1915.}

русі знаходзяць фасфарыты, якія маглі-б быць вельмі карысным угно-
ненем для небагатых грунтоў Беларусі. Здабываюць фасфарыты ў
значнейшых разъмерах толькі ў Рослаўскім пав. Смаленскае губ., каля
ст. Сечча, і з гэтае прычыны Смаленшчына, нават, вывозіць даволі
многа фосфарыту ў іншыя губэрні Беларусі ды за яе межы (263 тыс.
пуд. у 1911 г.—гл. табл. 8).

Пры большувактывых адносінах да мясцовых прыродных ба-
гацціяў можна было-б знаходзіць і выкарыстоўваць шмат дзе жалез-
ных руды. У Налібоцкай пушчы (на правым беразе верхняга Нёману),
існавала, прыкл., даволі шырокая распрацоўка балотнае руды, а з яе
выпалаўлялася за год каля 45 тыс. пуд. чыгуну, які пасъля на другім
заводзе ў тэй самай мясцовасці перарабляўся ў жалеза; апошніе вы-
возіліся па Нёману і яго прытоках. Гэткіх „рудняў“ і жалезных гутаў
даўней было ў Беларусі шмат. Аднак тэхніка выпалаўкі ў іх была да-
волі нізкая; гэтая прамысловасць не змагла вытрымачь конкурэнцыі
прыгонага жалеза, і гуты пазакрываюцца. Апроч балотнае руды, спаты-
каюцца ў Беларусі і іншыя жалезныя руды, а ў балотах знаходзяць
вонкую, якую ў Смаленшчыне мясцамі экспліатуюць. Важнейшае паліва
Беларусі—торф—перад вайною здабываўся ў значных разъмерах толькі
пад некалькімі вялікімі местамі—напр., каля Кінны пад Вільню, на
Цінянскім балоце пад Менскам і г. д. Але ў бязълесных мясцовасцях
на ўсёй Беларусі вясковае насяленне займалася здабываннем торфу
для сваіх патрэб. Аб разъмерах гэтага здабывання даных няма.

Мінеральныя кропніцы, якіх у Беларусі ёсьць ня мала, зусім ма-
ла асочаны; выкарыстоўваюцца толькі Другеніцкія кропніцы ў Горад-
зенскай губ.

Апрацоўчая прамысловасць.

Умовы і яе разъвіццё ў Беларусі.

Як відна з агляду нетракапальнай прамыловасці, значных мінэ-
ральных багацціяў у Беларусі перад вайною не здабывалася. Ужо ад-
но гэта ёсьць вялікай перашкодай разъвіццю апрацоўчай прамыловасці,
для якое перад усім патрэбна паліва. Торф, які мог-бы гэту
нястачу зьніштожыць, тады здабываўся ў вельмі абмежаным ліку, а
каменнага вугалю ў Беларусі не здабывалася, дык знайшлі яго ў Бе-
ларусі толькі на самай яе ўсходнім мяжы (у Дарагабускім пав. ды
над р. Тудам у Ціверскай Беларусі), і то пакуль што ня ў значнай
колькасці. У некалькіх мясцох быў знойдзены буры вугаль і лігніт
(Мазырскі, Лідзкі пав.), але і яны не здабываліся. Не здабывалася
мінеральнае паліва ў Беларусі між іншымі затым, што было даволі
дроў, асабліва ў больш лясістых мясцох, і беларуская прамыловасць
пераважна карысталася імі, як палівам, якое здабываець лягчэй, чым,
прыкл., торф, а часта яно і зусім дармовае,—прыкл., пры лесавых рас-
працоўках.

Аднак, побач са зьніштажненым лясоў, узрастай увоз у Беларусь
мінеральнага паліва, перад усім каменнага вугалю, якога разам з коксам
было прывезена ў 1911 г. у 6 беларускіх губрніяў 30.939 тыс. пуд.
(найбольш у Горадзенскую губ.—9.188 тыс. пуд., пасъля ў Віцебскую
—5.596 т. п., Менскую—4.931 т. п., Віленскую—4.468 т. п., Магілеў-
скую—3.408 т. п. і найменш у Смаленскую—3.348 т. п.). З гэтага ліку
менш 1 міліёну пуду прывезена з заграніцы, а рэшта йшло галоў-
ным чынам з Данецкага ды Дамброўскага басейнаў. Паводле А. Бур-
біса, з Польшчы прывозілася толькі 12,5 проц. вугалю, рэшта ж з
Украіны (Данецкага басейну). Даўней роля загранічнага і польскага
вугалля для Беларусі была шмат значнейшай, як гэта відаць з да-
ных Мін. Гандлю і Промыловасці, для пачатку 900-х гадоў. Пера-

возка вугалю ў Беларусь складала 2,3 проц. перавозкі вугалю па ўсёй
Расіі, а спажыццё вугалю на 1 жыхара было—2,4 пуды, тады як у
Расіі—12,3 п., у Нямеччыне—20,5 пуд. на 1 жыхара. Прычына такога
малога спажыцця каменнага вугалю ёсьць багаццце краю на дрэўнае
паліва, якое, звычайна, ужываецца ня толькі ў вёсках, але і ў найболь-
шых местах ды ў прамысловасці.

Сіла цякучае ў беларускіх рэках вады, г. зв. „белы вугаль“ мог-бы
быць вельмі паважнай кропніцай энэргіі, асабліва ў паўночнай Белару-
сі, дзе рэкі цякуць па значным спадзе, маюць моцна парожыстае дно.
Гэтая кропніца энэргіі выкарыстоўвалася толькі дробнымі млынамі ды
валюшамі, з якіх рэдка катормы мелі турбінныя прылады.

Ня толькі мінеральнае паліва прывозіла Беларусь, а і гэткі па-
трабны для прамысловасці матар'ял, як жалеза ды жалезныя вырабы.
Здабыванне жалеза з мясцовоае балотнае руды было, як ужо гавары-
лася, вельмі абмежаным; прывоз-жа жалеза, чыгуну ды вырабаў з іх
у асобныя губэрні паказвае гэткая табліца:

Табл. 17.

Прывоз і вывоз жалеза і жалезніх вырабаў у 1911 г.
(у тыс. пуд.).

ГУБЭРНІ	Жалеза, сталь і чыгун		Вырабы з жалеза, сталі і чыгуну	
	Вывоз	Прывоз	Вывоз	Прывоз
Віленская	353	1.207	299	345
Віцебская	209	778	115	361
Горадзенская	154	871	153	355
Менская	392	806	142	470
Магілеўская	125	468	156	222
Смаленская	74	328	94	213
Разам па 6-х губ. .	1.307	4.458	959	1.966

Кропніца: Перевозки по русским ж. д. дор. Выд. Мин. Фин. 1915.

Калі прыняць пад увагу, што ў Расіі, старане наогул спажываю-
чай адносна вельмі мала жалеза, здабывалася і выраблялася ў тым са-
мым 1911 г. больш 200 міл. пуд. жалеза, дык тыя 4 міл. пуд., якія
прывозіць да сябе Беларусь, пакажуць меру разъвіцця беларускага
мэталёвае прамыловасці, а шырэй бяручы,—і прамыловасць нао-
гут. На 1 жыхара выпадала толькі 0,32 пуд. спажыцця жалеза (усяго,
разам з вырабамі). У Расіі спажыццё чыгуну на 1 жых.—1,1 п., а ў
Англіі—8,4 п., Нямеччыне—13,4 п.

Умовы соцыяльна-економічныя для прамыловасці Беларусі склада-
ліся як быццам лепш. У сваіх економічнай гісторыі Беларусь пра-
ходзіла ўсе тыя этапы разъвіцця, якія сумежная з ёй заходняя Эўро-
па, і ў разультате гэтага мела соцыяльную структуру бліжэйшую да
заходня-эўропейскага, чым Маскоўшчына. Успомнім хатця-б пра шыра-
ка разъвітае гарадзкое жыццё, якім адзначалася старая Беларусь, і
у выніку яго—многалічны гарадзкі элемант, які перахаваўся да апош-
нія гасцінічнага часу, пакрываючы ўсю Беларусь сеткаю невялікіх местай—мястечак.

Дзякуючы вялізnamу прыросту насялення, за апошнюю палавіну XIX веку Беларусь зрабілася краем з лішкамі земляробскага насялення, якое шукае для сябе выйсця ў месты, у склад фабрычнага пролетарыяту. Але месты былі перанаселеныя менш, чым вёска; нейкія перашкоды не давалі разыўца прамысловасці, і сю лішку прырасточага насялення Беларусь змушана была выкідаць на эmіграцыю—у Сыбір і Амэрыку. У Сыбір за 1896—1909 гады выехала (даныя Переселенческага Управління з „Ітогі пер. движ. за 1896—1909“. СПБ, 1910; цытуецца пав. артыкулу праф. Аляксандрава).

Табл. 18.

З Віленскае губ.	41,6	тыс. чалавек.
„ Віцебскае „	153,6	“ ”
„ Горадзен. „	27,5	“ ”
„ Менскае „	95,7	“ ”
„ Магілёўскае „	220,3	“ ”
„ Смаленскае „	63,1	“ ”
Усяго з 6 губ.	601,8	тыс. чалавек.

Але з беларускага Чарнігаўшчыны, дзе перанаселенасць адчува-лася асабліва рэзка, выехала ў Сыбір гэтак шмат перасяленцаў, што мы іх лічбы ня можам абмінуць. Узяўшы толькі палавіну выехаўшых з усяе Чарнігаўскае губерні—139 тыс. чал.,—мы атрымаем разам эmігрантаў з усяе Беларусі за паказаны перыяд—740,8 тыс. чал. З усяе Эўроп. Расіі за той самы час выехала 3.625 тыс. чал., а значыць Беларусь дала 20 проц. перасяленцаў у Сыбір (тады як насяленне яе складала толькі 10,7 проц. насялення Эўроп. Расіі). Усяго за апошнія паўвека з пачатку эmіграцыі ў Сыбір (пачатак 80-х гадоў) да вайны выехала туды з Эўроп. Расіі каля 5 міл. чалавек; калі ўвесь гэты час захоўвалася толькі што вылічаная пропорцыя, дык з Беларусі выехала ў Сыбір 1 міліён людзей. Як відна з табліцы 18, найбольш выижджала з перанаселенага паўднёвага ўсходу Беларусі (Магілёўшчына, Чарнігаўшчына).

У заходній Беларусі развілася эmіграцыя ў Амэрыку. Лік гэтае эmіграцыі цяжка вызначыць, бо яна ў значнай меры адбывалася нелегальна, тады як сыбірскай эmіграцыйнай урад апекаваўся. Л. Офросимов у сваёй брошуре*) лічыць, што з аднае толькі Віленскае губ. за 1908—910 гады выехала ў Амэрыку 17,7 тыс. чал. Эmіграцыя ў Амэрыку (галоўным чынам у Злучаныя Штаты) прыняла ў Беларусі значныя размежы, таксама як і эmіграцыя ў Сыбір з пачатку 80-х гадоў, і ўвесь час узрастала. Рызыкуючы памыліца, будзем, аднак, лічыць, што ўсіх беларускіх эmігрантаў у Амэрыцы 300—500 тыс. чал.; але магчыма, што іх туды выижджала шмат больш.

У Амэрыцы пераважная большасць эmігрантаў сялілася ў вялікіх местах (напр., Чыкаго, Пітсбурзе, Нью-Ёрку) і працавала ў буйной прамысловасці. Сяляне-эmігранты, пасля некалькіх гадоў працы ў Амэрыцы, у большасці вярталіся дамоў, у Беларусь, прывозячи з сабою гроши, за якія куплялі зямлю; тая-ж, якія заставаліся на даўжэйшы час у Амэрыцы, гэтак сама увесь час высыпалі гроши на бацькаўшчыну дзеля тae самае мэты, перад усім—куплі зямлі. Такім чынам для вёскі, якая знайшла сабе добры заработкаў у Амэрыцы, эmіграцыя туды была зьяўшчам дадатнага харектару. Затое гэтае-ж зьяўшча харектарызуе адсталасць і слабасць меставага жыцця ў Беларусі; цікава, што значная частка беларускіх эmігрантаў складалася з меставых

і mestachkovых жыхароў-жыдоў. Узрост местаў і прамысловасці ў Беларусі, відаць, не паспіваў за ўзростам насялення і пролетарызацый сялянства.

Апроч эmіграцыі ў Сыбір і Амэрыку, адбываўся ў вельмі шырокіх разымерах часовы выхад на зароботкі ў Данецкія капальні (гал. чынам з Магілёўшчыны і Чарнігаўшчыны), у вялікіх месты Маскоўшчыны і Ўкраіны ды на палявую работу ў стаповую паласу. З шмат якіх мясцовасцяў у Чарнігаўшчыне на гэткія заработкаў выходзіла да паловы ўсіх здольных да працы мужчын.

Прыняўшы ўсё сказаное пад увагу, мы пэўна ня шмат памылімся, калі будзем лічыць усю гэтую масу беларускага насялення, якая павінна была шукаць сабе кавалку хлеба за межамі свайго краю, на 2 міліёны чалавек. Пры нормальным разыўца беларускага прамысловасці якраз гэты элемэнт у значнай меры асеў-бы ў прамысловых цэнтрах Беларусі, ствараючы ў ёй магутную пролетарскую клясу. А тымчасам фактычна ў беларускай прамысловасці, паводле, нават, самых ўшодных абліччэнняў, працавала ня больш 150 тыс. работнікаў. Прыймаючы, нават, пад увагу, што разам з эmігрантамі ў Сыбір палічаны іхнія сем'і, ўсё-ж трэба признаць, што за межы Беларусі эmігравала ў шмат разоў больш пролетарыяту, чым яго засталося на месцы.

У кожным разе прамысловасць у Беларусі не магла наракаць на недахват рабочых рук, а таксама і на іх дарагоўлю, бо заработка плата ў Беларусі, як і трэба было спадзявацца, была ніжэйшая, чым уса ўсёй нечарназемнай паласе. Так, у сярэднім за апошнія 19 гадоў XIX веку заработка плата работніка ў гаспадарцы вясною была: у 4-х усходніх беларускіх губерніях—41 кап., у Прамысловай Маскоўскай краіне—52 кап., у вазёрнай Маскоўшчыне—53 кап. Забясьпечанасць танай рабочай сілай разам з географічным палажэннем Беларусі суміла капіталістаму магчымасць атрымання высокага дадатковага вартасці і павінна была выклікаць шмат мацнейшы рост прамысловасці чым той, які быў да вайны.

З паміж такіх спосабаў, якія дазвалялі гаспадару, пры адсутнасці значных палепшанняў у гаспадарцы (іншы раз, можа, і немагчымых дзеля варункаў культурных і экономічных), ўсё-ж затрымца ад зарэньня і эmіграцыі, трэба адзначыць ясковыя промыслы і рамёслы. Аб некаторых промыслах, якія адносяцца да здабываючай прамысловасці, гаварылася ўжо вышэй. Цяпер спынімся крыху на г. зв. хатніх промыслах і майстэрствах ды аб рамёслах, г. зн. на дробнай апрацоўчай прамысловасці.

З хатніх промыслаў у Беларусі найбольш пашыраны промыслы па перарабцы дрэва, якога было для гэтае мэты пад дастаткам, калі не ў самога селяніна, дык у панскім лесе. Затым-же па ўсёй Беларусі, асабліва-ж у мясцовасцях лясістых, былі разьвітыя такія промыслы, як выраб колаў, саней, павозак, дуг, лыжак, каюш, рашот, гонтаў і розныя стальянія ды бандарскія работы. Апрацоўкай валахійскіх матараў лаў—лёну, воўны і пянькі—займаеца ў Беларусі траха што на кожная сялянскае сям'я, галоўным чынам кабеты. У пераважаючай большасці выладкаў майстэрка гэтая служыць толькі ўласным патрэбам сям'і селяніна, палягчаючы яму крыху яго залежнасць ад рынку. Пэўная хоць і невялікая частка гэтых вырабаў, аднак, ішла на продаж, хатня вялікага поплыту на іх было дзеля конкурэнцы танных баваўнічых тканін фабрычнага вырабу. З конкурэнцыяй гэтай змагацца вясковаму ткачу было вельмі цяжка з прычыны ўжыванай ім нізкай тэхнікі. У XVII—XVIII вякох ткацтва ў Беларусі стаяла шмат вышэй, і слуцкія ткачы дастаўлялі на шырокі рынак свае шаўковыя ды залатыя тканіны, якія адзначаліся вялікім мастацтвам рэзунку і выкананняя. Гэтае рамяство замерла з таго часу, як заможныя клясы, галоўны спажывец яго каш-

*) „Отхойі промыселъ за Океанъ.“ Вільня, 1912.

тоўных вырабаў, сталі прыбіраца ў ёўропейскую волатку фабрычна-
га, звычайна, вырабу.

Дакладных і падрабязовых даных аб вясковых промыслах
рамёслах у Беларусі ня зібралася, і затым немагчыма акуратна ўстана-
віць, якое значэнне меў гэты від гаспадарчае дзейнасці насялення
у экономічным жыцці Беларусі. Можна хіба толькі зауважыць, што
кустарных промыслаў у такім разымеры, як гэта мы бачым у Маскоў-
шчыне, сярод вясковага насялення Беларусі ня было, ды ў гэтым
нія было патрэбы, бо ісцінавала і выпадуяла аналагічную працу вяліз-
ная кляса *местачковых і меставых рамеснікаў*.

Пэхаджэнне гэтае апошнія клясы цесна звязана з ісцінавашым
даунем у Беларусі меставым законадаўствам і політыкай Вялікага Княж-
ства Літоўскага. Нормальнае іе разыўццё было затрымана, аднак,
выключнымі законамі царскага юрады, што абмежвалі права жыдоўскага
нацыянальнасці, да якое належыла пераважаюча большасць бела-
рускіх рамеснікаў. Уся Беларусь, апроч Смаленская губ., апынулася
у «чэрце ёўрэйскай оседлости», але й тут жыды былі пазбаўлены маг-
чымасці займацца земляробствам і некаторымі іншымі заняткамі ды,
нават, права жыць у вёсках. Уся 1½ міліёнавая маса жыдоўскага на-
сялення павінна была сабрацца ў месці і мястэчкі і займацца рамес-
ламі або гандлем, або папаўніцца сабою склад фабрычнага пролетары-
яту, што, як ужо гаварылася, магло даць хлеб толькі вельмі абмежанай
групе насялення, або ўрэшце эміграваць заграніцу. Найбольшая маса
жыдоўскага насялення якраз засталася працаўца ў дробным гандлі
і рамесленай прамысловасці і, дзякуючы гэтаму, беларускія месцы
апынуліся ў становішчы дробна-гандлёвае і рамеслене перанаселе-
насці. Раздробленыя да магчымага мінімуму прадпрыемствы, конку-
руючы адно з адным у барацьбе за ісцінаванне, вельмі часта ня толь-
кі ня мелі капіталістычных зыскаў, але і нормальнае заработка пла-
ты, што вяло меставых рамеснікаў да паўпрызы. У кожным не-
вялічкім мястэчку можна было спатыкаць дзесяткі нікому непатрэбных
шаўцоў, біліхароў, цырульнікаў, якім удалося ўсё-ж ісцік ператрываць
конкуренцыю; іншым гэта не ўдавалася і яны мусілі, закідаючы другі раз
сваю професію, шукаць кавалка хлеба ў іншай работе або эмігра-
ваць у Амэрыку. Аб агульным ліку рамеснікаў нейкое ўяўленыне да-
юць паданыя А. Бурбісам лічбы для заходніх губерній Беларусі: у Ві-
ленскай губ. ён лічыць 30,5 тыс. рамеснікаў, у Віцебскай—22 тыс. (у
тym ліку ў Віцебску 7 тыс. і Даўгініку 5 тыс.), у Горадзенскай—60,25
тыс., у Менскай—50 тыс. Па ўсёй-же Беларусі пэўнё будзе каля
200 тыс. рамеснікаў.

Конкуруючы адзін з адным і зыніжаючы цэны на свае вырабы да
мінімуму, рамеснікі ў той самы час конкуравалі і з пачынаў-
шымі зьяўляцца фабрыкамі, абцяжаючы прынамсі іх першія крокі.
З другога боку, гэтае-ж перанаселенасць местаў якраз і закрыла
дарогу ў месцы прырасточкам вяск ваму насяленню, абы чым ужо
ўспаміналася вышэй. Такім чынам, політыка царскага юрады адносна
жыдоў шкадліва адбілася на разыўцца ўсіяе беларуское прамысло-
васці.

Наогул, для разыўцца капиталізму парадкі самаўладзтва былі вя-
лікай перашкодой; капіталісты патрабуе сабе неабмежанай вольнасці і
толькі ў гэтым выпадку можа шырака разгарнуць сваю дзейнасць;
жыдоўская або буржуазія ў Беларусі, апроч таго прыціску, які адчувала
ўсё грамадзянства Расіі, была абмежана і прыніснута спэцыяльнымі
законамі. Зразумела, што гэта моцна стрымлівала ўсю экономічную
дзейнасць, з разам з тым і разыўццё прамысловасці ў Беларусі. Ды,
апроч усіх выключных закону, сама на сабе меставая перанаселе-
насць павінна была перашкаджаць росту мясцове капіталістычнае

клясы, бо ў варунках гэтак абвостранае конкурэнцыі дадатковая вар-
тасць не могла быць высокаю і зьбіраныне капіталу было нялёгкім.

Шкодна адбівалася на беларускай прамысловасці і політыка юра-
ду адносна каталіцкай часткі насялення, што, як офіцыйна любілі ка-
заць, «особ польскага происходzenia». Да гэтых асобаў польская
лахаджэння юрадовая практика запічала ўсіх бяз вынятку каталікоў,
што жылі ў Беларусі, г. зи. каля 3-х міліёнаў насялення, у тым ліку
самае культурнае беларускае сялянства заходніяе часткі краю ды рас-
кіданую па ўсёй Беларусі дробную шляхту. Урэшце палікамі лічылася
і значная большасць паноў-абшарнікаў. Да іх належылі вялізныя пра-
сторы зямлі і асабліва лясоў па ўсёй Беларусі, а найбольш на заходзе
і ў Палесьсе (у Віленскай губ. да іх належыла 73%, дворнае зямлі, у
Горадзенскай—54%, Менскай—50% і толькі ў іншых—менш палавіны).

Вось-же ўсе гэтыя групы насялення былі спэцыяльнымі законамі
значна абмежаны ў правах. Найважнейшым абмежаньнем была заба-
ронна куціляць зямлю і, нават, арандаваць яе на даўгі час. Юрадовая по-
літыка імкнулася пазбавіць каталіцкага насяленення зямлі, але дабілася
адваротных рэзультатаў. У звычайных варунках дворныя абшары па-
вінны-былі ў выніку перанаселенасці даволі хутка пераходзіць праз
куплю да сялянства, як гэта мы бачым у ўсходній, напр., Беларусі. На
захадзе-ж селяніну ўдавалася купіць зямлю часцей усяго ад пана-ра-
сіца. Абшарнікі-каталікі, пад уплывам выключных закону, стараліся
ўсімі сіламі, каб перахаваць свае двары, а праз гэта і свае ўплывы,
свё панства, бо, стращаючы зямлю, яны ўжо не моглі другі раз яе
набыць. Але, каб утрыміцца на зямлі, трэба быць паляпішашаць гаспа-
дарку, а на гэта патрэбны капіталы. Капіталы-ж можна было атрымаць
найпрысьцей ад продажу лесу, у раззультате пачалося нішчэнне лясоў,
якое на месцы даунейшых пушчай пакінула пасекі або тыя мізэрныя
астаткі лясоў, што пакрываюць пяціпер большую частку дворнае лясное
прасторы. Выключныя законы проці каталікоў, як лічыць L. Wasilewski,
былі адною з важнейшых прычын гэтага нішчэння.

У кожным разе ў руках «польскіх» абшарнікаў апынулася ня
толькі звычайнай рэнта ад большасці дворнае зямлі Беларусі, але і
вялізныя сумы ад продажу лясоў. Частка гэтых сумай пэўна-ж пайшла
на паднімці інтэнсіўнасці зямляробства, але трэба было-спадзя-
вацца, што нямала іх магло-б пайсці і на стварэнне прамыловых
капіталаў. Тымчасам гэта было даволі рэдкім зъявішчам. Абшарнік
ня меў вялікіх ахвоты і здольнасці да ўдзелу ў прамысловасці; ды
там яго спатыкала падазроне вока ўлады, рад абмежаньняў і наогул
іншэгака палажэнне беларускае прамыловасці. Зъмяшчэнне капіта-
лу ў прамысловасці было для яго бязумоўна звязана з значна большай
рызыкай, чым у земляробстве, хутчэй пагражала банкрутствам,
што, пры імкненні абавязкова церахацца за сабою зямлю, не магло
не адбіваць ахвоту ад ўдзелу ў прамысловасці. Вольныя капіталы
укладаліся, звычайна, абшарнікамі толькі ў такіх галінах прамыловасці,
якія, як, прыкл., продукцыя сіпірту, беспасярэдна звязаны з іхнім га-
спадаркаю.

Такім чынам у Беларусі можна было наглядзіць цікавае зъявішча,
як урад абшарнікаў і капіталістых ваяваў з элемэнтамі сваёй-же клясы
і ў гэтай барацьбе іншы раз гатоў быў, нават, зрабіць нейкія ўступкі
сялянству, ляпей кажучы, яго кулацкім элемэнтам,—ведама, коштам
сваіх ворагу. Але сялянства беларускае ў той час толькі пачынала
дзяржавацца і яшчэ не паспела выдзеліць спаміж сябе капі-
талістычных элемэнтаў, якія маглі-б прыніць значнейшы ўдзел у скла-
даныя прамыловых капіталаў.

Перашкаджаючы ўсёй сваёй політыкай разыўццю прамыловасці
у Беларусі, царскі юрад адначасна не шкадаваў дапамогі, каб стварыць
промыловасць у цэнтры імперыі, у яе сталіцах. Такім чынам у беспа-

сярэднім суседстве з Беларусью вырас вялікі прамысловы Маскоўскі цэнтр з 800 тыс. работнікаў, і Беларусь павінна была зрабіцца рынкам быту яго вырабаў. З другога боку, у Польшчы, з прычыны яе мініяральных багаццяў, а перад усім прыгранічнага налажэння, стварыліся другі буйны асяродак прамысловасці. Німецкі, галоўным чынам, капітал, абмінаючы высокія мытныя падаткі, якімі Расія хацела адгарадзіцца ад яго ўплыву, перанес сваю дзейнасць у Лодзь і Варшаву, дзе паўстала шмат фабрыкай. Вырабы польскае прамысловасці пашыраліся аж да ўсходняга Сыбіру, але перад усім траплялі ў Беларусь. Такім чынам беларуская прамысловасць мела магутных конкурэнтаў з двух бакоў і, разъвіваючыся пры гэтых варунках, пачувала сябе вальней толькі ў тых галінах, якія апрацоўвалі мясцовы нетранспортны сырэц—бульбу, дрэву; у іншых-жа галінах разъвіцьцё яе было выпадковым і наогул слабым.

Агульны харантар і разъмяшчэнне прамысловасці.

Паглядзім цяпер, якою выглядала беларуская прамыловасць паводле даных фабрычна-заводзкага статыстыкі. Гэтая статыстыка ў Расіі наогул была пастаўлена дрэнна, іод ад году давала даныя, якія нельга раўнаваць; пры карыстанні ёю для гэтых прычын належыць вельмі асцярожным.

Найбольш поўная, хаця, можа, і стараватыя ды не заўсёды дакладная даныя аб беларускай прамыловасці дае А. Бурбіс у сваёй на раз ужо цытаванай працы. Большасць гэтых даных адносіцца да 1908—9 году і падае іх успомнены аўтор усьлед за праф. Ясна польскім.

Табл. 19.

Фабрычна-заводзкія прадпрыемствы Беларусі.

павед. А. Бурбіса.

ГУБЭРНІ	Крыніца	Год	Лік прадпрыемстваў	Лік работнікаў	Продукцыя ў тыс. руб.
Віленская	Яснапольскі	1908	1.920	13.000	17.000
Віцебская	"	1909	1.224	9.200	7.000
Горадзенская	"	"	3.619	20.000	26.500
Менская	"	"	439	10.307	31.786
Магілеўская	"	"	3.302	12.318	13.328
Смаленская (6 пав.) . . .	?	"	1.628	11.813	12.444
Чарніговская (5 пав.) . . .	?	1906	935	28.687	11.278
Разам у Беларусі			13.067	105.325	119.336

Такім спосабам у Беларусі налічана 13 тыс. прадпрыемстваў 105 тыс. работнікаў. Што да ліку прадпрыемстваў, аднак, прыходзіць заўважыць надзвычайнную няроўнасць у разъмеркаваныні яго па губернях, а праз гэта, каб хадзеў зрабіць на грунце паданых лічбаў вывад аб парунальной величыні сярэдняга прадпрыемства ў асобны

губернях, стрэўся-б з такім, напр., фактам, што ў Менскай губ. сярэдняе прадпрыемства ў 6 разоў буйнейшае, чым у Магілеўскай. У рэчавістасці такой розніцы няма і быць ня можа, а тлумачыцца яна, відаць, толькі тым, што пэўныя катэгорыі дробных прадпрыемстваў у Магілеўскай губ. увайшлі ў агульны лік, а ў Менскай—не*).

Даныя фабрычнае інспекцыі звычайна грэшныя тым самым не-дахватам: дробныя прадпрыемствы ў іх часткаю толькі падлічаны і на-огул трэба ведаць, што тыя з іх, якія маюць менш 16—20 работнікаў, не абыймаліся інспекцыяй і не траплялі ў яе статыстыку. У табл. 20 (гл. на стр. 60) мы бачым даныя інспекцыі, якія даюць магчымасць уяўіць адносны разъмер сярэдніх і буйных прадпрыемстваў у 1908 і 1912 гадох.

У Беларусі пераважала дробная прамыловасць: прадпрыемствы менш як з 100 работнікамі, нават сярод абніятых наглядам інспекцыі, складалі больш 50% (паводле ліку іхніх работнікаў); калі-ж дадаць усе дробныя прадпрыемствы, неабніятые наглядам інспекцыі, дык перавага дробнае прамыловасці будзе яшчэ большай. Раўнуючы з гэтага боку Беларусь з усёй Эўропейскай Расіяй, пабачым, што там у буйных прадпрыемствах—81% работнікаў (1912 г.); прайда, Расія заўсёды адзначалася вялікай перавагай буйных прадпрыемстваў,—нават раўнуючы да старон Зах. Эўропы.

У Польшчы (конгрэсовай) перавага буйное прамыловасці ўжо меншай: там у буйной прамыловасці 75% работнікаў.

З другога боку, з разгляду табліцы 20 можна пераканацца ў факце шыбкага ўзросту і концэнтрацыі беларускага прамыловасці. Но нават за такія кароткія працяг часу, як 4 гады, лік буйных прадпрыемстваў узрос на 18%, а лік работнікаў у іх рос яшчэ шыбчэ (значыць, адбываецца концэнтрацыя), даючы за 4 гады 20% прыросту. Асабліва шыбкі ўзрост быў у Віленскай і Віцебскай губернях (30—53% ўзросту); у Магілеўскай губ., наадварот, ўзросту няма; лік работнікаў у буйных прадпрыемствах нават скарачаецца; але гэта не змяняе агульнага вобразу ў адносінах да ўсіх Беларусі.

Лік асабліва буйных фабрык (больш 500 работнікаў) дайшоў у 1912 годзе да 12-х (проці 7 у 1908 годзе). Гэтае катэгорыі прадпрыемствы растуць яшчэ шыбчэй, чым звычайнага буйнага. Найбольш такіх фабрык-волатаў у Горадзеншчыне і ў Віленшчыне; на ўсходзе іх зьяўленыне менш звязана з процэсам концэнтрацыі і тлумачыцца рознымі выпадковымі прычынамі. Яны стаяць там зусім асобна, як, прыклад, у Смаленшчыне вялізная Ярцаўская мануфактура з 5,4 тыс. работнікаў. Яна ня звязана ні з мясцовым сырцом, ні з мясовым капиталам; даўгі час на ўсю губерню навокала яе ня было ніводнага іншага прадпрыемства падобнага харектару.

Для прамыловасці Беларусі вельмі харектарна яе раскіданасць па ўсёй прасторы краю і да таго-ж па вясковых мясцох. Аднак у мясцох асаблівага згушчэння насялення ўтвараюцца даволі моцныя прамыловыя акругі: на паўднёвым заходзе—Беластоцкая з 20 тыс. фабрычных работнікаў і масаю рамеснікаў і на паўднёвым усходзе—Кінцоўская з 10—15 тыс. работнікаў. Беластоцкая прамысловая акруга таксама, як, у значайнай меры, і Кінцоўская, зложана перад усім суконнаваўніцай прамыловасцю. У яе залажэнні значны ўдзел прыўмалі німецкія капиталы, якія, пасъля таго, як у 1831 годзе Польшча была аддзелена ад рэшты імперыі мытнай мяжою, перанесьлі сваю дзейнасць на ўсходні бок мытнае мяжы, што ім было патрэбна для сувязі з расійскім рынкам, і заложылі суконныя фабрыкі ў Беластоку.

* Здаеща, прычына недакладнасці з'яўляючыся дробныя млыны і, можа, аляйні, бо якраз асабліва пабольшана ў Магілеўскай і інш. губ. група апрацоўкі спажыўных матар'ялаў.

Прамысловыя прадпрыемствы, якія былі пад наглядам фабрычнае інспэцыі.

Г У Б Э Р Н І	Усяго прад- прыемстваў	Усяго прад- прыемстваў	Усяго работнікаў	Буйная прамыловасць (больш 100 раб.)				Павалічэнне (+/-) і памян- шэнне (-/+) 1912 г. проц 1908 у %				Лік вельмі буйных прадпрыемстваў				
				Лік прад- прыемстваў				Лік работнікаў				з больш 1000 работнік.				
				1908	1912	1908	1912	1908	1912	1908	1912	1908	1912	1908	1912	
Віленская	265	237	9.537	11.933	17	24	3.493	5.368	+41	+53	1	3	—	—	—	—
Віцебская	90	96	5.723	7.493	10	13	3.382	4.663	+30	+40	—	1	1	1	1	1
Горадзенская	430	533	13.111	16.546	20	22	5.505	6.504	+10	+18	2	2	—	—	—	1
Менская	239	286	8.758	11.252	17	20	4.253	4.954	+18	+16	—	2	—	—	—	—
Магілёўская	91	125	7.013	8.036	13	13	4.490	4.432	0	-1	1	—	1	1	1	1
Смаленская	210	159	11.632	12.242	12	13	6.925	7.747	+8	+12	—	—	1	1	1	1
Усяго ў 6-х губ.	1.325	1.436	55.774	67.502	89	105	27.998	33.668	+18	+20	4	8	3	4	3	4

Крыніца: Стат. ежегодн. на 1914 г. Сов. Сездов пром. и торг.

Апроч Беластоку і Клінцоў ды ўспомненага вышэй Ярцава, важнымі прамысловымі асяродкамі ў Беларусі зьяўляюцца і Вільня з сваімі ваколіцамі (7 тыс. работнікаў), Горадня, Менск, Дзьвінск, Барысаў, Смаргоні, якія маюць па $1\frac{1}{2}$ —2 тыс. работнікаў, і Віцебск, Магілёў, Пінск, Гомель, Новая Вялейка—на 1 тыс. работнікаў.

Паводле харктуру вырабу разьдзелім беларускую прамыловасць на 8 групаў, пералічаных ніжэй у табл. 21. Між іншым трэба адзначыць, што у далейшым мы будзе пераважна карыстацца статыстычнымі данымі абсъедавання 1908 году, праведзенага Аддзелам Прамыловасці. Яно ахапляла ня толькі прадпрыемствы, якія былі пад наглядам фабрычнае інспэкцыі, але частка і іншыя, чым тлумачыцца пэўная нязгода даных абсъедавання з данымі інспэкцыі за той самы 1908 год, зъмешчанымі ў табл. 20.

Табл. 21.

Галіны апрацоўчае прамыловасці Беларусі ў 1908 г.

	Лік прадпры- емстваў.	Лік работні- каў.	Продукцыя тыс. руб.
1) Апрацоўка спажыўных матар'ялаў	1.047	13.987	51.194
2) Дрэвавырабная прамыловасць	215	7.973	8.512
3) Папяровая і поліграфічная прамыловасць	84	4.791	7.282
4) Хімічная прамыловасць	28	3.700	2.933
5) Апрацоўка мінеральны, матар'ялаў	117	7.651	4.642
6) Апрацоўка жывёльных матар'ялаў	173	3.931	8.146
7) Апрацоўка валацінных матар'ялаў	254	17.445	20.036
8) Металёвая прамыловасць	60	2.773	2.889
Іншыя віды прамыловасці	4	155	414
Р а з а м	1.977	62.406	106.048

Крыніца: Статист. Ежегодн. на 1914 г. Выд. Совета Сездов.

Апрацоўка спажыўных матар'ялаў, паводле велічыні продукцыі, аймала ў Беларусі першае месца (48% усяе продукцыі), а паводле ліку занятых работнікаў—другое, пры чым з гэтага боку на першае месца высоўвалася тэктэльнай прамыловасць (19% продукцыі і 28% агульнага ліку работнікаў). Далей ішлі—дрэвавырабная, апрацоўка жывёльных матар'ялаў і папяровая прамыловасць, якія даюць на $7-8$ мл. продукцыі, займаючы $4-8$ тыс. работнікаў. Найменшую продукцыю давалі мінеральная, хімічная і асабліва металёвая прамыловасць, але, як гледзячы на гэта, у мінеральнай, а калі прыніць пад увагу беларускую Чарнігаўшчыну (якая ў табл. 21 не ўлічана), дык і ў хімічнай прамыловасці занята дужа многа работнікаў—на $7,5$ тысяч у кожнай. Наогул-жа, калі прыніць пад увагу і прамыловасць Чарнігаўшчыны, дзе, як ужо ўспаміналася, ляжыць прамыловая Клінцоўская акруга, дык парадак адноснае важнасці групуў мала зменіцца,

бо і там галінамі з найбільшай продукція з'яўляюща тэкстыльна і спажыўных матар'ялаў, а пасля хімічна (фабрыкі сірнічак). Калі для параўнання возьмем даныя за той самы год для імпэріі, дык лада чым, што там на першым месцы стаіць тэкстыльная прамысловасць (продукція—1.313 міл. руб. з агульнага ліку—3.070 міл.), на другіх месцы—спажыўная, на трэцім—мэталёвая, якая ў Беларусі займа апошніяе месца. Той самы парадак галінаў, як у Расіі, істнаваў і ў Конгрэсавай (расійскай) Польшчы, толькі там перавага тэкстыльнае пра мысловасці яшчэ большая ($\frac{1}{2}$ усяе продукції), а продукція мэтала ве прамысловасці была траха што ня роўная продукцыі спажыўной.

Прамысловасць Беларусі адзначалася сваёй рознабаковасцю і калі ня лічыць слабога выяўлення мэталёвае прамысловасці, был развязта гармонічна. Гэта і зразумела. Адсунутая ад широкіх рынка конкурэнцый сваіх мачнейшых суседак, яна здавальняла, як магла пона, рознабаковыя патрэбы свайго мясцовага беларускага рынку ў першую чаргу, а ўжо пасля працаўала і на нейкія знадворныя рынкі.

Спажыўная прамысловасць.

Разгляд асобных галінаў прамысловасці пачнем з прамыловасці спажыўнае і дзеля важнага месца, якое яна займала ў Беларусі і дзеля таго, што яна найбліжэй стаіць да сельскае гаспадаркі, аб якой найбольш гаварылася дагэтуль. Характар гэтае прамыловасці вызначае пераважаючай часткай—продукцыяй *сырту*. Сыртовыя бравары былі перад вайною блізка ў кожным сярэднім і буйным двары, асабліва ў Палесьсі. Усяго ж істнавала ў 6-х губэрнях 707 такіх бравароў выкурылі яны ў 1912—13 годзе 15.338 тысяч вёдзераў 40-градуснага сырту, што складала 12,5% агульна-імпэрскай продукцыі. Наогул, паводле развязція гэтае галіны прамыловасці, Беларусь (калі далічыць да яе і Кінцяўскую акругу з 3-ма міл. вёдзераў) змагалася за першага месца ў імпэріі з Цэнтральназемляробскаю краінаю, якая выкурвала 20 міл. вёдзераў. Тамака, аднак, як і ў большай часці Расіі ды Украіны, на сырту перакурвалі, галоўным чынам збожжа; у Беларусі ж, як і у Польшчы,—бульбу.

Усяго ў 1912—13 годзе перакурана было бульбы ў 6-х губ. 33.651 тыс. пудоў, а збожжа толькі 3.515 тыс. пуд. У лік збожжа, да таго-ж уключаны і солад. У Палесьсі Менскім ды Магілеўскім мы бачым і найбольшае пашырэнне продакцыі сырту, асабліва ў Рэчыцкім, Слуцкім Бабруйскім паветах, дзе яна даходзіла да 2 і больш міліёнаў руб. на павет.

Спажыцьцё сырту ў Беларусі было наогул ня дужа вялікае. З 15,4 міліёнаў вёдзераў, выкуранных у 1912—13 годзе, спажыта на месцы толькі 6,6 міл., а, значыць, рэшта—8,8 міл. вёдзераў—магла быць вывезена за межы Беларусі. З асобных губерній спажываюць больш, чым вырабляюць, Віцебская і Смаленская; 4 іншыя губерні вывозяць сырт і найбольш вывозіць Менская губ. Даныя перавозак па чыгунках даюць для 1911 году меншыя лічбы вывазу—усяго каля 2,5 міл. пудоў сырту. Тут не палічаны перавозкі бязводнага сырту па чыгунках ды усякія перавозкі сырту вадою; апроч таго, у даных перавозак не паказана моцнасць сырту.

Цікава адзначыць, што Беларусь, асабліва вясковая, належала да самых цвяроўных краін у даун. імпэріі. На 1 душу вясковага насельніцтва выпадала за год толькі каля 0,3 вядра сырту, тады як у сярэднім па Эўропе Расіі ў 1911 г.—0,46. Толькі ў Смаленскай губерні спажыцьцё сырту выкае—больш сярэдняга (0,5 вядра). Затое, чым далей на захад, чым большая граматнасць і наогул культурнасць насельніцтва, тым меншое спажыцьцё сырту, і ўжо ў Віленскай губ. мы бачым спажыцьцё толькі ў разміры 0,21 вядра на 1 душу. Боль-

шая цвяроўніца, чым у беларусаў, была ў іхніх заходніх суседаў—полякоў, латышоў, а роўная з беларускаю—у губэрнях з мусульманскім насельніцтвам (Казанская, Уфімская).

Пры браварох у Беларусі часта развязвалася і продукція *джэй*, асабліва пашыраная ў Меншчыне ды Магілеўшчыне. Таксама спатыкающа прадпрыемствы рэктыфікацыі сырту і па вырабу розных гарэлак і лікёраў. Значнымі прадпрыемствамі з'яўляліся скарбовыя гарэлочные склады, якіх было ў 6-х губэрнях 40 з 1771 работнікам (1908 г.).

Крухмальная-патачная продукція перад вайною ў Беларусі складалася з 3-4 дзесяткаў заводаў, на якіх працаўала ўсяго каля 500 работнікаў; найшырэй гэтая справа была развязта ў Віленшчыне і Магілеўшчыне ды асабліва ў Горадзеншчыне; чысты вываз першае ў 1911 г. —48 тыс. пуд., другое—32 тыс. пуд. (у тым ліку заграницу 25 тыс. пуд.), трэцяе—213 тыс. пуд., з чаго 82 тыс. пуд. заграницу; іншыя губэрні мелі меншы вываз крухмалю, а Віцебская—прывозіла. Судзячы паводле перавозак, крухмальная продукція Беларусі складала каля 10 проц. агульна-імпэрскай.

Даволі віднае месца ў беларускай прамыловасці займала пра дукція *піва*.

Развязцю млынства ў Беларусі перашкаджалі, між іншым, чыгункавыя тарыфы,—аднолькавыя для зерня і муки, а для вотрубей значна меншыя. Праз гэта перавозка муکі зрабілася шмат дзе шавейшай і выгаднейшай за перавозку зерня, і ў краінах, вывозячых хлеб, на ўсходзе Расіі, павінна было развязіца млынства, а краіны, прывозячы хлеб, як Беларусь, сталі атрымліваць для свайго спажыцьця ўжо гатовую муку. Млыны ўсходніяе Расіі атрымлівалі, такім спосабам, як быццам прэмію, роўную, паводле А. Бурбіса, 21 проц. даходу брутто беларускіх млыноў. Беларусь-жа ня толькі была пазбаўлена значнае часці даходу ад млынства, але яшчэ была змушана для патрэб свайго жывёлагодства прывозіць вотрубі—у сярэднім 1,2 міл. пудоў у год.

Выраб алею з канаплянага ды ліннянога сіменіні даволі пашыраны у ўсходніяе часці краю, асабліва ў Смаленшчыне ды ў Кінцяўской акрузе, у районах найбольшага пашырэння культуры канапель і лёну.

Заводы разгледжаных галінаў спажыўнае прамыловасці з'яўляюцца, звычайна, дробнымі або часам сярэднімі прадпрыемствамі,—параскіданы ў большасці па вясковых мясцовасцях і наогул маюць дужа цесную сувязь з земляробствам.

Табачныя фабрыкі, якіх у Беларусі ў 1913 г. было 26, маюць ужо найбольш месцавыя харектар і з'яўляюцца сярэднімі паводле велічыні, але спаміж іх ёсьць і дужа вялікія, як, прыклад, вялізарная фабрыка Шэрашэўскага ў Горадні з тысячай работнікаў і 5-міліённым зваротам. Рэшта табачных фабрык, разам з узятых, не дасягае такое велічыні пра дукціі ані ліку работнікаў, як адна фабрыка Шэрашэўскага. Большая частка гэтых фабрык вырабляюць танныя гатункі табакі.

Дрэвавырабная прамыловасць.

Заводы дрэвавырабнае прамыловасці мелі ў Беларусі пераважна вясковыя харектар; яны звычайна, звычайна, у блізкасці вялікіх лесавых масываў і, скончыўши сваю працу ў адным месцы, даволі лёгка пераносіліся ў другое, бліжэй да свайго сырцу. Усіх прадпрыемстваў у гэтай галіне лічылася ў 1908 г.—215, а ў 1912—ужо 348 з 12 тыс. рэботнікаў. Нельга ня признать гэтых лічбаў для Беларусі з яе вялізарнай лесавой прастораю за малыя. Лічба работнікаў складае толькі каля 10 проц. агульна-імпэрскай, а продукція—8,5 міл. рубл. ў 1908 годзе, меншая ад продукціі гэтае галіны ў маладеснай Украіне

(212 прадпрыемстваў, 16 міл. продукцыі). Карыстаючыся з вылічэння польскага экономіста Ю. Лёта, мы можам лічыць, што лясы Беларусі пры належнай эксплатацыі, могуць даць сырэц для вялізарнае дрэва вырабнае прамысловасці з 3 тысячамі пільняў і 150-міл. продукцыяй у паўтары разы перавышаючай продукцыю ўсіх апрапоўчае прамысловасці Беларусі і ў 10—15 разоў перавышаючай даваенныя разьмеры гэтае галіны прамысловасці ў Беларусі.

Дрэвавырабная прамысловасць у Беларусі даволі маладая і адзначае дужа энергічным ростам. У 4-х усходніх губерніях у 1893 г. было толькі 50 пільняў, у 1899 ужо 116, а продукцыя ўсіх галін ўзрасла за гэтыя 7 гадоў на 283,4 проц., тады як продукцыя ўсіх прамысловасці павялічылася на 61,7 (што таксама нельга ні прызнаць ўзростам). Аб росьце гэтае прамысловасці ў пазнейшыя часы можна сабе злажыць уяўленыне з того, што за 4 гады (1908—1912) лік работнікаў у ёй вырас на 40 проц. (з 8.512 да 11.995), тады як падзеяў Еўропейскага тыпу з добрым тэхнічным абсталёваннем. Звязтае на сябе ўвагу і тое, што тут шырака выкарыстана сіла цячэння вялікага рабака Іпуці. Гэта, здаецца, найбольш паважны прыклад далажэння „берага вугалю“ ў прамысловасці Беларусі. Вырабляла Добруская фабрика лепшыя гатункі паперы, для чаго ўжывала анулы, але таксама драўляную ды саламянную масу. Вырабы фабрикі разыходзіліся па ўсім Еўрапейскім свеце.

Дрэвавырабная прамысловасць найбольш разьвіта ў лястых Менскай ды Смаленскай губ. Складаецца яна перад усім з пільняў, якіх ёсьць найбольш і аб якіх ужо гаварылася раней. Апроч пільняў перад вайною началі зьяўляцца буйныя фанерныя фабрикі (у Менскай, Чарнігаўскай губ.). Здаўна існавалі фабрикі гнутых мэбліяў, а дробныя сталярні, мэблёвія, такарні ды іншыя прадпрыемствы рамесленага тыпу густа па раскіданы на ўсіх Беларусі.

Вывозілася з 6-х беларускіх губерній усіго калія 2,2 міл. пудоў драўляных вырабаў—у тым ліку 1,1 міл. пуд. павозак і рознае снасы (з Меншчыны, Смаленшчыны, Магілеўшчыны), 900 тыс. пуд. розных драўляных вырабаў (сталярні вырабы, мэблі, капылы і г. д.)—найбольш з Меншчыны і Магілеўшчыны, ды 250 тысяч пудоў драўляных прыладаў і машынаў пераважна з Смаленшчыны.

Дагэтуль мы гаварылі аб заводах мэханічнае пераробкі дрэва. У Беларусі была разьвіта, хоць таксама вельмі неадпаведна тым магчымасцям, якія мела Беларусь, і хімічная пераробка дрэва. У глушы лясоў па раскіданы былі невялікія заводы гэтае галіны—смалярні, якія найбольш з смалістых карочоў гналі смалу і скіпідар дый атрымоўвалі яшчэ дрэўны вугаль. З тэхнічнага боку гэтая прамысловасць, хаця і была далёкай ад дасканаласці, але стаяла значна вышэй, чым у Маскоўшчыне. Лічыць, апроч таго, што выхад скіпідуру ў беларускіх смалярнях быў на 25 проц. вышэйшы, чым у Маскоўшчыне. Затым-же прамысловасць гэтага была досыць пащыранай. У вадзі Менскай губерні працавала 260 смалярніяў, якія давалі 350 тыс. пуд. нячыстага скіпідуру і 800 тыс. пуд. смаля. Беларускія губерні вывозілі калія 800 тыс. пуд. тарантныны і скіпідару (797 т. п. у 1911 г., з чаго Менская губ.—426 т. п.; Горадзенская—136 т. п.; Магілеўская—103 т. п., іншыя—менш), прывозілі-ж у 1911 г. толькі 143 тыс. пуд.; такім чынам чысты вывоз быў калія 650 тыс. пуд. Перавозкі гэтага продукту ў Беларусі складалі 50 проц. перавозак па ўсіх расійскіх чыгунках, што паказвае на значэннне Беларусі з гэтага боку.

Звычайнія смалярні выкарыстоўвалі свой сырэц вельмі няпоўна: цэлы рад цэнных хімічных продуктаў у іх марнаваўся. Истнавалі, аднак, у Беларусі і больш дасканалыя заводы сухое дэстыляцыі дрэва, як, прыкл., завод „Шэрынг“ у Аршанскім пав. з 300 раб. і 600 тыс. руб. гадавога звароту; быў такія заводы і ў Меншчыне. Вырабляліся на іх такія продукты, як воцатнікіяя вапна, воцат, дрэўны сырпт ацетон і інш. Прамысловасць гэтая, як відна, у Беларусі перад вайною толькі яшчэ начала разьвівацца.

Папяровая прамысловасць.

Адным з важнейшых спосабаў пераробкі дрэва ёсьць выраб папяровае масы і цэлюлозы, якія служаць далей матар'ялам для вырабу картону, бібулы і паперы. Фабрыкі папяровае масы і картону паскіданы былі па ўсёй Беларусі; было іх калія 30-х; звычайна гэта—дробныя прадпрыемствы, і іх продукцыя ня дужа вялікая. Наагул гэты від прамысловасці слаба разъвіты ў Беларусі. Даставляючы сваё дрэва (папрогольці) загранічным фабрыкам, яна прывозіла да сябе папяровую масу і цэлюлозу для пераробкі яе ў паперніх.

Паперні ў Беларусі было перад вайною калія 10, з іх 5 у адной Віленскай губэрні. Аднак, найбольшая паперня знаходзіцца ў Добруши Магілеўскае губ. (пад Гомелем); у ёй працавала 1.430 работнікаў, а продукцыя перавышала 2 міл. руб. Фабрыка гэта чисталік работнікаў у ёй вырас на 40 проц. (з 8.512 да 11.995), тады як падзеяў Еўропейскага тыпу з добрым тэхнічным абсталёваннем. Звязтае на сябе ўвагу і тое, што тут шырака выкарыстана сіла цячэння вялікага рабака Іпуці. Гэта, здаецца, найбольш паважны прыклад далажэння „берага вугалю“ ў прамысловасці Беларусі. Вырабляла Добруская фабрика лепшыя гатункі паперы, для чаго ўжывала анулы, але таксама драўляную ды саламянную масу. Вырабы фабрикі разыходзіліся па ўсім Еўрапейскім свеце.

Другая буйная паперня знаходзілася ў Лепельскім пав. Віцебскай губ. пад назовам „Скіна“; мела яна 400 работнікаў і 1 міліён руб. продукцыі. Адна з найстарэйшых беларускіх паперняў месцілася ў саме Вільні, у Новых Вэрках, а недалёка ад яе і другая—у Кучкурышках,—абедзіве з паўміліёнай продукцыяй. Истнавала паперня і ў Меншчыне (у Барысаве) дый у іншых частках Беларусі.

Паперы Беларусь даволі многа вывозіць—550 тыс. пудоў, асабліва з Магілеўскае ды Віленскай губерні. Наагул вывоз паперы з беларускіх губерні складаў 12 проц. перавозак па расійскіх чыгунках, што ёсьць паказчыкам даволі важнага месца, якое Беларусь займаў ў іэтай справе перад вайною. Важна адзначыць і даволі энергічны рост гэтае галіны прамысловасці. Так, за 7 гадоў (1893—1900), продукцыя гэтае прамысловасці ў 4-х усходніх беларускіх губерніах вырасла на 91,0 проц., а за 4 гады (1908—1912) лік работнікаў у ёй па ўсёй Беларусі ўзрос з 4.791 да 6.176, г. ё. на 29 проц. На гледзячы на гэта, ўсё-ж трэба прызнаць даваеннае паширэнне гэтае галіны прамысловасці ў высокай меры нехапаючым, што можна вытлумачыць хіба толькі няхватам у Беларусі патрэбных буйных капіталаў.

Хімічная прамысловасць, апрацоўка мінэральных і нівельных матар'ялаў.

Хімічная прамысловасць у Беларусі складалася пераважна з сярнічковых фабрык. З гэтага боку першое месца ня толькі ў Беларусі, але і ўсёй даунейшай імперыі належыла Чарнігаўшчыне (Злынка, Навазыбкау, Сафіяўка), дзе было калія 10 сярнічковых фабрык, а у іх больш 3,5 тысячаў работнікаў. Паважна была гэтая галіна выяўлена ў Меншчыне, дзе існаваў цэлы рад буйных фабрык: „Вікторыя“ у Барысаве—650 раб., „Молнія“ у Мазыры і „Прогрэс“ у Пінску па 600 раб. ды некалькі драбнейшых, а ўсіго ў губерні на сярнічковых фабрыках працавала больш 2 тыс. работнікаў. Сярнічковыя фабрыкі, як бачым, належаць ужо да вельмі буйных прадпрыемстваў меставага тыпу. Лясы Беларусі даюць, аднак, і гэтай прамысловасці важную частку сырцу, г. зв. сярнічковую саломку.

Сярнічкі Беларусь вывозіла (апроч Віленскай і Горадзенскай губерніяў); вывоз гэты даходзіў да 700 тыс. пудоў і складаў 20 проц.

дзільня ў в. Высачанах Аршанская пав. з 500 работнікамі. Дробны прадпрыемстваў па апрацоўцы лёну шмат ёсьць у Магілеўшчыне Смаленшчыне.

Апрацоўка пянькі разьвіта найбольш у Смаленшчыне (асабліва Рослаўскім павеце) ды ў беларускай Чарнігаўшчыне (у Почапе—каля 10 заводаў пенькатарапальных і канатных); працуе ў гэтай галіне больш 2 тысяч работнікаў.

У Горадзеншчыне ісцінавала 4 буйных фабрыкі па апрацоўцы шоўку з 1,1 міл. руб. продукцыі. У Вільні ды яе ваколіцах разьвілася буйная працоўка панчохай, розных трывогажных вырабаў і фарботаў. Фабрыка мэханічных фарботаў у Новай Вялейцы мела каля 800 работніцаў, а панчохая ў Вільні—больш 500 раб. Апроч таго, шмат панчохніц працаўала ў сябе ў хаце (у Віленскай губэрні іх лічылася каля 1 тыс. чал.), а выраблялася панчох у Вільні на 2 міл. руб. З гэтага боку Вільні зімала другое месца пасля Лодзі.

Таксама трэба адзначыць, што ў Вільні, у Беластоку і Менску быў вельмі разьвіты выраб гатоўкі, якім зімала істотныя краўцоў-рамеснікаў. Таксама, як і ў галіне шавецтва, туширака былі разьвіты формы хатніх буйных прымесловасці.

Мэталёва прымесловасць у Беларусі была разьвіта слабей ад іншых галінаў. Ува ўсіх губернях Беларусі ісцінавала па некалькіх невялікіх заводаў для будоўлі і рэмонту сельска-гаспадарчых машын і прыладаў. Аб вырабе гэтых апошніх офицыйная статыстыка дае лічбы з якіх мы бачым, што найпаважней гэтая галіна стаяла ў Віцебшчыне асабліва быў пашыраны выраб аднаконных сялянскіх плугоў ды сячкарні. Віленшчына-ж славілася вялікай фабрыкай кос у імперыі, дзякуючы ёй, выраб кос у Беларусі складаў 93 проц. агульна імперскае працоўкі.

Значна пашыраны быў у Беларусі выраб сельска-гаспадарскіх прыладаў рамеснікамі. Так, у м. Ракаве Менскага пав. ды ў іншымясцях вырабляліся дужа практичныя дзераўлянныя малатарні, арфы сячкарні, якія часткаю, нават, вывозіліся за межы Беларусі; кавалі па ўсёй заходній Беларусі выраблялі жалезныя плужкі, а ў Смаленшчыне (Духаўшчынскі, Дарагабускі пав.) ісцінавала даволі многа дробных рамесленых майстэрняў, якія выраблялі розныя гаспадарскія машыны.

Спатыкаўшася ў Беларусі і буйнейшыя прадпрыемства мэталёва прымесловасці. Так, у Беластоку ісцінаваў машынабудаўляны завод Вячорка з 400 работнікамі, у Аршанском пав.—дравяна-цвяковы завод з 100 работнікамі, у Дзініскім пав.—фабрыка іголак з 550 работнікамі.

Найбуйнейшымі прадпрыемствамі па апрацоўцы мэталю былі Беларусі чыгунковыя рэмонтныя майстэрні, якія, аднак, у статыстычныя лічбы прымесловасці, звычайна, не ўводзіліся. Майстэрняў гэтых быў ў Беларусі шмат. Ня маючы аў іх разьмерах адпаведных лічбаў, можам, аднак, аб гэтай справе дамыслыцца, карыстаючыся агульнымі лічбамі па ўсёй сетцы расійскіх чыгунак. Прыймаючы пад увагу, што чыгункі Беларусі складалі на менш 10 проц. гэтага сеткі, мы можам лічыць, што ў чыгунковых майстэрнях Беларусі працаўала ў 1902 годзе больш 8 тысяч работнікаў, а працоўцы іх перавышала 7 міл. руб. Калі гэтая лічба далучыць да паданых вышэй аб мэталёвой прымесловасці, дык разьмеры яе прымуць значна паважнейшы выгляд.

Ш л я х і.

Беларусь, пры яе географічным палажэнні і будове паверхні мае ўсе даныя для найшырэйшага разросту сеткі шляхаў на толькі мясцовага, але і дужа важнага транзытовага значэння. З часам стара даўніх было вядома і шырака выкарыстоўвалася багацьце Беларусі

на вадзяных шляхах. Праз самую сярэдзіну Беларусі праходзіць вялікі Эўропейскі вадападзел, разъмяжоўваючы вадазборы паўночных і паўднёвых мораў. Гэты вадападзел у Беларусі йдзе не па высокіх горных хрыбтох, як у Заходній Эўропе, але па нізіне, часта ніжэй 80 саж. абсолютно высычаны. Рэкі Балтыцкая і Чарнаморская вадазбораў збліжаюцца сваімі вышнявінамі, а іншы раз, нават, і пачынаюцца з аднаго якога-небудзь балота. Усё гэта надзвычайна палягчае стварэнне злучальных каналуў, і мы бачым на прасторы Беларусі аж 4 систэмы буйных суднаходных каналуў: Бярэзінскую, Днепра-Бускую, Агінскую да Аўгустоўскую. Прывомніўшы сабе, што Беларусь ніколі не была ў ласцы ўраду (як расійскага, так раней польскага), правядзеныне гэтых каналуў можна растлумачыць хіба толькі выключна спрыяючымі прыроднымі ўмовамі. Прауда, гэтыя каналы, цяпер неагледжаныя, зъмялелі, і суднаходства па іх блізка што спынілася.

Дзякуючы раёнаму рэльефу і геолёгічнай будове, Беларусь пакрыта густою сеткай многаводных рак. Яе праэрэзаўцаў такія вялікія ракі, якія верхні Дняпро, Дзініна, Нёман з сваімі бязылічнымі прытокамі; ракі гэтыхай найбольшую масу вады атрымоўваюць ад сваіх беларускіх прытокаў. Агульная даўжыня вадзяных шляхаў, якія так ці іншай выкарыстоўваліся, была ў 6-х беларускіх губернях 22,4 тыс. вёрст, у тым ліку 17 тыс. вёрст сплаўных рак і 5,4 вёрст суднаходных. Падзел іх па губернях відзен з табл. 22.

Шляхі зносінаў Беларусі.

Табл. 22.

ГУБЕРНІ	Чыгункі		Вадзяныя шляхі			Выпадае вёрст на 1000 кв. вёрст прасторы
	Агульная даўжыня	Выпадае вёрст на 1000 кв. вёрст прасторы	Сплаўных	Суднаходных	Усяго вадзяных шляхаў	
Віленская .	1.075	28,8	2 951	573	3 524	95,4
Віцебская .	1.142	28,8	2.745	814	3.559	91,3
Горадзенская	1.322	37,6	1.650	787	2.437	71,7
Менская. .	1.138	14,7	5.724	1.610	7.334	91,7
Магілеўская	708	16,5	1.555	1.068	2.623	62,4
Смаленская .	819	16,6	2.380	555	2.935	59,9
у 6-х губернях	6.204	22,5	17.005	5 407	22.412	80,1

Крыніца: Сборник статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству, 1915 г.

Калі прыраўнуме сетку беларускіх вадзяных шляхаў да сеткі Маскоўшчыны або Польшчы, дык пабачым, што яна блізка ўдвое гусьційшая (на 1.000 кв. вёрст у Беларусі—80,1 вёрст вадзяных шляхаў, у Маскоўшчыне—41,8, у Польшчы—44,3). З асобных районаў Беларусі найбольш забясьпечаны з гэтага боку морэнавыя (Віленшчына і Віцебшчына) ды палескія (Меншчына), у якіх вышэйпаказаная гушчыня перавышае 90 вёрст на 1. тыс. кв. вёрст іх агульнае прасторы.

Выкарыстоўваліся ракі для комуникацыі яшчэ больш нядзялі, чым каналы. У гэтым часткаю вінна конкурэнцыя чыгунак, якія часта

*) Даныя за 1912 год.

праводзіліся ўздоўж самага ўзьбярэжжа суднаходных рэк і адцягва-
ад іх перавозку тавараў.

Даволі многа, як на расійскую мерку, у Беларусі было і чыгуна.
Дадатне значэнне ў гэтай справе мела пры ранічнае палажэнне Бе-
ларусі, асабліва-ж некаторых яе районаў, як, прыкл., Горадзеншчыны.
Расійскі ўрад дзея мэтаў стратэгічных ды дзея сувязі з Заходням.
Эўропаю быў змушаны пракладаць тут чыгункі часамі, нават, у вельмі
нялёгкіх варунках, якія даваў для гэтае мэты харктыр мяццовасць.
напр., у Палесці. У Польшчы дзея гэтых-же прычынаў сетка чыгу-
нак была ўшчэ больш разъвітая.

Найгусцайшая сетка чыгунак у Беларусі—у Горадзеншчыне, як-
а з гэтага соку выпярэджаў усе губэрні Расіі, апроч 4-х (Варшаўскае
Петракоўскае, Маскоўскае і Седлецкае). Затое-ж усходняя Беларусь
Палесце адчуваў вялікі недахват чыгунак (Магілеўшчына і Смален-
шчына па 16½ вёрст на 1.000 кв. вёрст, а Меншчына толькі 14,7 вёрст).
Недахват гэты ў Меншчыне памяняшаўся, дзякуючы багаццю на ва-
дзяныя шляхі. У Магілеўшчыне-ж быў ён аднёю з важнейших прычи-
наў эканомічнага занядзя.

З праходзячых па Беларусі чыгунак найбольшы таварны рух быў
на Рыга-Арлоўскай чыгунцы, дзякуючы праходзячым па ёй транзіто-
вым таварам з чарназемнае Маскоўшчыны і Украіны дый значны
перавозкам беларускага лёну і дрэва да Рыскага порту. Гэтая-ж чы-
гунка мела і найбольшую чыстую даходнасць — 10,1 руб. з 1 вярсты
шляху. Найменш перавозак і найменшую даходнасць (2,9 руб. з вярсты)
мелі палескія чыгункі, якія праходзілі пераважна па районах мал-
развітых і навыкарыйстаных з боку эканомічнага. Мала перавозак
але ўжо значна большую даходнасць (7,5 руб.) мела г. зв. Аляксандра-
драўская чыгунка, бо транзітовае значэнне яе таксама было менш.
Лібава-Роменская-ж, па якой ішло украінскае зборжжа ў Лібаву,
мела даходнасць блізкую да Рыга-Арлоўскага (9,3 руб.).

Шосай і брукаваных дарог шмат было толькі ў Горадзеншчыне —
1.491,9 вёрст. Паводле гушчыні шосай (44 вярсты шосы на 1.000 кв.
вёрст) Горадзеншчына мала рознілася ад Конгрэсавае Польшчы, але
ёй вельмі далёка было з гэтага боку да Нямеччыны (400 вёрст на та-
сячу кв. вёрст). Іншыя-ж беларускія губэрні мелі шосай саўсім малі:
Магілеўская — 848,5 в., Віцебская — 405,3, Менская — 393,5, Смаленская —
358,3, Віленская — 355,7, усяго-ж у 6-х губэрніх — 3.853,2 вёрст або
адносінах да прасторы — 13,8 вёрст шосы на тысячу кв. вёрст. І шосы
будаваліся ў Беларусі, за малымі выняткамі, дзея мэтаў стратэгічных
або (даун-нейшыя шосы) — транзітовых.

Вадзянныя шляхі і чыгункі Беларусі кіруюцца пераважна да мор-
скіх портаў ды пагранічных пунктаў даўнейшае імпэрыі. З морскіх
портаў асаблівае значэнне для Беларусі мела Рыга, куды па Дзіўні
сплаўлялася шмат дрэва з паўночна-ўсходняе Беларусі, а па чыгунках
ішлі адтуль-ж лён, пянька, ячмень і шмат іншых тавараў. Дзякуючы
сysteme Dziviny i chygunkam, usya Viciebskaya, Smalenkaya дый часты
сумежных з імі губэрніяў цягнуцца да Рыскага порту.

Для вывозу з паўднёва-заходняе палавіны Беларусі найбольша
значэнне мае Лібаўскі порт ды сухаземныя пункты расійска-pruska
границы, а за імі порты Мэмель, Кёнігсберг і Данцыг. Праз Мэмель
Кёнігсберг па Нёмне сплаўляецца шмат дрэва з заходніх губэрніяў Бе-
ларусі. Лібаўскі-ж порт быў звязаны старою чыгункаю з важнейшымі
гандлёвымі асяродкамі цэнтральнае Беларусі. Да гэтага, блізка што не
замярзаючага порту кіравалася частка тавараў і з паўночна-ўсходняе
Беларусі.

Урэшце Чарнаморскія порты, як Адэса, Мікалаеў, Хэрсон, таксама
приягвалі да сябе частку лесавых тавараў з Беларусі (Меншчыны і
Магілеўшчыны). Тавары гэтыя ўшлі туды па чыгунках, а галоўным
чынам сплаўляліся па Дняпры.

Гандаль.

Аб замежным гандолі беларускіх губэрніяў гаварылася ўжо даволі
шмат. Выясняючы эканомічнае значэнне асобных галінаў сельскае га-
спадаркі або прамысловасці, мы не можем абмінуць гандлёвых адносін,
якія выклікае тая ці іншяя продукцыя. Цяпер нам трэба толькі ўшчэ-
раз глянуць у гэтую справу, каб уявіць сабе замежны гандаль Бела-
русі ў сучэльнасці.

Найбольшое значэнне ў вывозе беларускіх губэрніяў мае, бязу-
моўна, дрэва — перад усім розныя лесавы будаўлянныя матар'ялы.
Вывоз усіх відаў дрэва мы ablічылі вышэй на 350 міл. пудоў. У гэтым вы-
возе прымаюць удзел усе 6 беларускіх губэрніяў, і ўва ўсіх іх дрэва
стаіць на першым месцы сярод прадметаў вывозу, як па сваёй масе,
так і па агульнай вартасці. Калі значэнне лесавога гандлю для ўсіх
губэрніяў вялікае, дык удзел паасобных губэрніяў, якія яны прымаюць
у гэтым гандлі, далёка на роўны. Найбольш вывозіць дрэва Мен-
шчына, пасылья — Магілеўшчына і Смаленшчына. Вывоз дрэва йдзе, як
ужо ўспаміналася, заграніцу і на Украіну.

Другое месца паводле свайго значэння ў беларускім вывозе зай-
маюць вялакія і лігнітыя прадукты: лён, пянька, алейнае сяменыне,
жмакі. Вывоз гэтых прадуктаў ідзе, галоўным чынам, з паўночнае і
ўсходняе Беларусі (Смаленскае, Віцебскае, Чарнігаўскае, Магілеўскае
губ.) і для гэтае часткі Беларусі мае дужа вялікае значэнне, мала
што менш за іншы раз, чым лесавы гандаль. Для паўднёва-заходняе
Беларусі, наадварот, вывоз гэтых прадуктаў мае толькі другараднае
значэнне.

У паўднёва-заходняе Беларусі на другім месцы пасылья лесавога
гандлю стаіць вывоз розных фабрыкатоў, вырабаў свае, даволі тут
разъвітае прамысловасці. Аднак, вывоз гэты ў значайнай меры йдзе ў
іншыя губэрні Беларусі. Ня маюць магчымасці выясняць гэтае пы-
таньне дакладна, спынімся на вывозе фабрыкатаў ўсіма губэрніямі Бе-
ларусі. Найважнейшае месца ў беларускім вывозе зымалі сыпірт, шкло
і розныя шкляныя вырабы (бутэлькі, судзьздзё), папера і картон, сяр-
ничкі, розныя вырабы з дрэва і скіпідар. Цэлы род менш важных фаб-
рыкатоў, якія дае даволі рознастайная беларуская прамысловасць, мы
тут не успамінаем.

Вывоз сыпірту (ці лялей) кожучы, чистую яго астачу) мы лічылі
у 8,8 міл. вёдрапі сыпірту (або 350 міл. градусаў). Вывозілі сыпірт Мен-
ская, Магілеўская, Горадзенская і Віленская губэрні.

Шкло і шкляныя вырабы вывозілі ў значым ліку ўсе беларускія
губэрні, апроч Горадзенскае, але асабліва шмат вывозіла Менская губ.
Чисты вывоз гэтага тавару з усіх Беларусі быў каля 1,3 міл. пуд.,
што пры высокай яго цене складала паважную суму. Трэба адзна-
чыць, што калі заходнія губэрні Беларусі менш вывозілі шкло наогул,
дык затое яны вывозілі шмат шкляных вырабаў, судзьздзя, якія, зра-
зумела, маюць вышэйшую цену.

Таксама значуюча вартасць меў і вывоз паперы з Беларусі, які
йшоў пераважна з Магілеўскае і Віленскае губэрніяў, ды скіпічак з
Менскай і Чарнігаўской губ. Вырабы з дрэва (павозкі і снасьць, гаспа-
дарскія прылады, стальныя і ткацкія вырабы) вывозілі пераважна
Менская, Смаленская і Магілеўская губэрні, а скіпідар — Менская і Го-
радзенская.

*) Даныя 1911 году.

Віленская і Горадзенская губернії вывозілі, апрач таго, такія кафтоўныя фабрыкаты, як жалезныя ды скуранныя вырабы і мануфактурякія Беларусь у сучэльнасці прывозіць.

Таксама шмат вывозілася з заходняе Беларусі *продуктаў іадоў*. Бадай ці не найважнейшым прадметам вывазу было птаства жывое бітае, якога вывозілася з усяе Беларусі калі мілёну пудоў, а найболы з Віленшчыны (ды з Чарнігаўшчыны), пры чым Віленшчына, паводле вывазу жывога птаства заграніцу, зімала першае месца ў імпрэ. Шмат вывозілася свіней і съвініны (асабліва з Горадзеншчыны ды Меншчыны), мясных продуктаў і выдла (з Менскай, Віцебскай, Горадзенской губ.), яец з Горадзеншчыны. Урэшце разъвіваўся і меў даво значную вартасць вываз сыраў, масла і інш. малочных продуктаў Смаленскае і Віцебскае губэрні.

Разгледзіўшы важнейшыя прадметы вывазу з Беларусі, мы ба чым, што яны натуральна распадаюцца на 4 вялікія групы. Найважнейшыя значэнніе меў вываз *фреш*; значна меншае, але таксама вялікае—вываз валакна, жывёльных продуктаў і фабрыкатаў. Вылічэнія вартасці ўсяго гэтага гандлю ніхто пакуль што не рабіў і затым гэтае справы мы датыкаемся вельмі асцярожна. Таксама на зроблены вылічэніи вартасці прывозу, і з гэтага прычыны трудна што-небудзь сказаць а гандлёвым балансе Беларусі. Разгледзім цяпер з большага важнейшыя прадметы прывозу.

Першае месца сярод прадметаў прывозу зімае збожжа, ці, дакладней, мука—галоўным чынам, пшанічная, крупы, вотрубы. Усяго гэтых продуктаў прывозіцца ў 6 губэрніяў 33 міл. пудоў (гл. табл. 6—за выняткам бульбы і жмакаў). Усе губэрні больш-менш роўна прывозяць збожжа; найбольш прывозяць (што, можа, крыху дзіўна) Смаленскую, Віцебскую губэрні. Насяленне гэтых губэрніяў, дзякуючы вывазу лёну мела, відань, больш гатоўкі і шырэй магло ўжываць прывозны хлеб. Іншых губэрніяў сялянства намагала бульбай (спажыцьцё бульбы на 1 жыхара: Віцебская і Смаленская па 14—15 пудоў, усе іншыя губэрні па 23—31 пуд.).

На другім месцы паводле свайго значэння ў прывозе Беларусі стаіць *мануфактура*—розныя тканіны, перад усім баўяўнянія, якіх прывозіцца найбольш; толькі адна Смаленская губ. вывозіцца да 120 тыс. пуд. гэтых тканін; іншыя прывозяць па 100—200 і больш тыс. пудоў (Усе губэрні Беларусі прывозяць і ваўнянія тканіны, па 30—80 тыс. пуд. кожная, але адна Горадзеншчына вывезла ў 1912 г. гэтых тканін 472 тыс. пуд., пакрываючы ўесь прывоз ваўняніх тканін і значную частку іншых). У рэзультате чысты прывоз усяе мануфактуры ўз'ясе 6 губэрніяў даходзіць толькі да 500—600 тыс. пуд., што аднак жа пры высокай цане гэтых твараў складае значную суму.

З паміж іншых прадметаў масавага спажыцьця трэба адзначыць прывоз цукру, газы і рыбы.

Цукру (рафінад і крышталю разам) беларускія губэрні прывозілі па чыгунках у 1911 г. 2.983 тыс. пуд., пераважна з Украіны; цукер гэты даволі роўнамерна дзяліўся паміж усіх губэрніяў (па 500—800 пуд. на кожную), за выняткам, аднак, Магілеўшчыны; апошняя прывезла рафінад толькі 120 тыс. пуд., а крыштал, кават, вывозіла. Тлумачыцца гэта часткай тым, што шмат цукру перавозілася яшчэ па вадзяных шляхах. Паводле А. Бурбіса, Магілеўская губ. прывозіла вадою 157 тыс. пуд. цукру, а Менская—222 тыс. пуд. Ня гледзячы на гэтую спажыцьцё цукру ў Магілеўшчыне выходзіць значна меншае, чым у іншых губэрніях, што паказвае на адносную беднасць яе насяленія і большую пашыранасць там натуральнае гаспадаркі.

Мала спажывалася ў Беларусі і газы, якую шмат дзе замяніла лучына. Усяго газы прывозілася па чыгунках 3.083 тыс. пуд.; найменш прывозіла яе таксама Магілеўшчына.

Даволі многа прывозілася ў Беларусь рыбы салонае і вяленае і асабліва селядцоў. Апошніх па чыгунках прывезена было ў 1911 г. 3.009 тыс. пуд., найбольш у Смаленскую і Віцебскую губ., найменш у Віленскую.

Важнае значэнне мае прывоз сырых і поўапрацаваных матар'ялаў для прамысловасці ды паліва. Каменнага вугалю прывозілася па чыгунках калі 30 міл. пуд., па вадзяных шляхах перавозілася ў Беларусі мала. Найбольш вугалю ішло ў прамысловую Горадзеншчыну.

Жалеза і чыгуну прывозіла Беларусь 3.151 тыс. пуд., розных жалезных вырабаў (ци-якоў, дроту, судзьдзяя, блях, розн. прыладаў)—1.007 тыс. пуд. Пры гэтым жалеза ня ў вырабах найбольш прывозіла Віленшчына для свае мэталёвае прамысловасці, а жалезны і чыгуновыя вырабы падзяляліся больш раўнамерна, але ўсходнія губерні прывозілі іх менш, чым заходнія. Даволі многа прывозілася скур вырабленых і навырабленых (разам 1½ тыс. пудоў). Ішлі яны найбольш у губэрні з разъвітым гарбарствам і шавецкай прамысловасцю—Віленскую, Горадзенскую, Віцебскую. Горадзенская губ. прывозіла шмат воўны, Смаленская баўоўны. Урэшце для патрэб земляробства прывозілася пераважна з загравіцы да 2,5 міл. пуд. штучных гнаёў; ішлі яны найбольш у Віцебскую, Віленскую і Горадзенскую губэрні.

Унутраны іандаль Беларусі не адзначае разъвіццём буйных прадпрыемстваў. Наадварот, у беларускіх местах і мястэчках, асабліва на заходзе, усюды прыходзіцца бачыць надзвычайніе загущчэнніе дробных крамак універсальнага тыпу. Зьявішча гэтае ёсьць вынікам г. зв. „чертвы еўрэйскай оседлости“ і наагул політыкі царскага ўраду адносна жадоў, якія змушала жыдоўскіе насяленніе цясыніца выключна ў паселішчах меставага тыпу Беларусі, бяз права рассялення на ўсход, і змушала 1½-мілёнаву масу гэтага насялення займацца або рамяслом, або гандлем. Гандлем займалася 38,6 проц. жыдоўскага насялення (*). Зразумела, што ў гандлі ісцінавала на меншая конкурэнцыя, чым у рамясле, што з аднаго боку змяняла зыск гандляра і матчымасца хуткага разъвіцця прадпрыемстваў дый гандлю наагул, з другога ж—давала спажыцьцу продукт добры і танны. Гандлёвы апарат Беларусі спаўняў свае разъмеркавальныя функцыі вельмі добра. Але лічбовае разъвіццё гандлю прадстаўлялася толькі сярэднім.

Гандлёвага насяленення ў 1897 годзе было найбольш у Віцебской губ. (8,2 проц.), далей—у Віленскай (7,3 проц.), Магілеўской (5,0 проц.), Менскай і Горадзенской (па 4,9 проц.) і найменш у Смаленской губ. (2 проц.), бо апошняя была за „чертой оседлости“.

З іншых лічбаў можна заўважыць, што на ўсходніх губэрніях Беларусі буйны гандаль меў больше значэнне, чым на заходзе. Так, купцоў 1-е і 2-е гільдыі найбольш было ў Віцебской (907) ды Магілеўской (668) губэрніах, тады як у вялізарнай Меншчыне найменш—толькі 540, і крыху толькі больш у Горадзеншчыне ды Віленшчыне. Наёмыніх крамнікаў (приказчиков) было таксама найбольш у Віцебшчыне (4,4 тыс.) і Магілеўшчыне (2,7). Буйнейшыя разъмеры гандлю на ўсходзе, матчыма, знаходзяліся ў суязі з большым уплывам расійскага капітала ў гэтых губэрніях.

Важнейшым іандлёвым інфраструктурам у Беларусі ў пачатку 900-х гадоў былі Вільня з 39 міл. руб. (**)) гандлёвага звароту, Менск—22,5 міл. руб., Дзэўніск—13,9 міл. руб., Віцебск—12,9 міл. руб., Берасьце—12 міл. руб., Беласток і Смаленск па 10 міл. руб., Гомель—8 міл. руб. і цэлы рад сярэдніх і дробных гандлёвых пунктаў. На гэтых 8 важней-

* А. Бурбіс

**) Торговля и промышленность Еўропейской России по районам. Выд. Мін. Гандлю прамысловасці.

шых местаў прыпадала траха не палова гандлёвых зваротаў усяго краю (128 міл. руб. з 270 міл. руб.).

Большая частка гэтых местаў зімаліся параважна разъмеркаваньнем прывозных тавараў на сотні меншых местаў і мястэчак свайго даволі абышырнага, звычайна, району. Вільня, Беласток, Менск, Гомель, Смаленск і інш. рассылалі па сваіх районах перад усім розны мануфактуры, жалезны, бакалейны тавар, напоі, соль, газу і г. д. Побач з гэтым звычайні разъмеркавальнымі функцыямі, некаторыя з пералічаных местаў разъвіваюць значны экспортавы гандаль, збіраючы, сартуючы і высылаючы за межы краю важнейшыя прадметы экспортут. Так, у Менску быў моцна разъвіты гандаль дрэзам, у Вільні—скуранымі вырабамі і таксама дрэзам; Беласток рассылаў на широкія рынкі за межамі Беларусі свае тканіны, Берасць было важным рынкам на быдла, а паўночныя местаў—Віцебск, Дзівінск і Смаленск дыя часткую Гомель мелі значна разъвітыя гандаль лёнам і пянькою.

Трэба зайважыць, што паданыя вышэй лічбы аб гандлёвых зваротах могуць мець толькі парадкавальнае значэнне, бо, нават, у часе, да якога яны адносяцца, яны не ахаплялі ўсіх прадпрыемстваў і усяго іх звароту, а за паўтара дзесяткі гадоў, якія прыйшли з таго часу да вайны, і лік прадпрыемстваў і іхні зварот значна пабольшыліся. Характар гандлю асобных местаў ды яго адносныя разъмеры змяняюцца, аднак, на гэтак хутка і аб іх, на грунце паданых лічбаў, можна зрабіць сабе паўнай ўяўленне.

Коопэратыў, асабліва спажывецкая, перад вайною ў Беларусі толькі пачынала разъвівацца і мела пераважна меставыя харктор. Ісцінавала ў Беларусі ў пачатку 1912 году 243 спажывецкіх таварысты, што складала 4,6 проц. ад агульнага ліку гэтых коопэратаў у Эўропе Расіі. У Польшчы ў той час было ўжо 922 таварысты. Дзякуючы добрай організацыі дробнага гандлю з аднаго боку, а з другога—малой сьведамасці масау, спажывецкай коопэратыў ў Беларусі было вельмі нялёгка заваяваць свае першыя позыцыі. Толькі ў час вайны пад уплывам дарагоўлі, нястачы продуктаў і помачы коопэрациі з боку розных установаў, спажывецкая коопэрация стала значна разрастваца і пашырацца ў ўсіх.

Кредытавая коопэрация ў Беларусі перад вайною была больш пашыранай і вядомай. Першыя дробна-кредытавыя установы з'явіліся ў Беларусі яшчэ ў канцы XVIII в. (Семячыцы Горадз. губ.); праўда, гэтыя пачынанні скора заглохлі, і апошнімі часамі кredытавая коопэрация ў Беларусі нічым асаблівым не вызначалася. Сярод кredытовых установаў пераважалі становыя, сялянскія касы на валасцях, якія працавалі дрэнна. Кредытавыя таварысты, гэты пераважна сялянскі тып кredытавае коопэрации, толькі пачаў разъвівацца у ўсходній Беларусі (Смаленшчына, Магілеўшчына) дыя у Горадзеншчыне. Затое на ўсёй Беларусі (апрача Смаленшчыны) былі пашыраны ашчадна-пазычковыя таварысты, якія закладаліся пераважна рамесленым і дробна-гандлёвым насяльнінем мястэчак і разъвіваліся вельмі добра. На лік кredытавай коопэрации ў Беларусі выглядала наагул даволі паважнай—яе 1.112 коопэратаў складалі 1 проц. ад агульнага ліку кredытовых коопэратаў усяе Эўропе Расіі і перавышалі лік гэтых коопэратаў у Польшчы. Але капіталы кredытавае коопэрации Беларусі складалі толькі 9 проц., а складкі і пазыкі—усяго 5,5 проц. адпаведных лічбаў Эўропе Расіі і былі значна меншымі ад польскіх. Кредытавая коопэрация апошнія гады перад вайною ў Беларусі надзвычайна моцна пашыралася. Так, за 2 гады (1911—1913) лік сяброў у кredытовых таварыстах Беларусі вырас у 6 разоў.

Няхват інтэлігэнцыі ў краі, а яшчэ больш нацыянальны ўціск царскага ўраду, які звязваў руکі і тым культурным элементам, якім былі, перашкаджалі належнаму разъвіццю коопэрации ў Беларусі.

Вельмі шкоднай была адсутнасць земстваў у значайнай частцы краю і ненормальнасць организацыі да працы ісцінаваўших земскіх установаў там, дзе яны былі (апрош хіба Смаленскае губ.). Досыць сказаць, што на 79 земскіх касаў дробнага кredыту, якія ісцінавалі ў Расіі ў 1911 годзе, у Беларусі была толькі адна—у Віцебшчыне.

На мениш адбівалася агульнае політычнае палажэнне і на ўстановах буйноя кredыту. Так, урад перашкаджаў закладанню таварыстаў узаемнага кredыту, і яны пачалі разъвівацца толькі ў апошнія дзесяцігоддзя. Лепш паводзілася акцыйным банкам. Найбольшы з іх Віленскі Гандлёвы банк меў у 1916 г. 3 міл. руб. капіталаў і 30 міл. руб. складак дыя цэлы рад аддзелаў па краі. Падобны-ж банк ісцінаваў у Беластоку. Апрош таго, па ўсіх блізка больших местах Беларусі ісцінавалі аддзелы розных петраградзкіх ды іншых немясцовых банкаў: Азова-Донскага, Петраградзкага, Міжнароднага, Расійска-Азіяцкага ды інш., ад якіх мясцовы гандаль і прамысловасць карысталіся кredытам.

З зямельных банкаў трэба адзначыць перад усім Віленскі Зямельны банк, найпаважнейшую организацыю беларускіх аблшарнікаў. Кredытаваў гэты банк пераважна буйных земляўласнікаў. З іншых зямельных банкаў ісцінавалі ў краі аддзелы Сялянскага банку і Дваранскаага. Першы значна памагаў сялянам раскупляць (праўда, па даволі высокай цане) двары забанкрываваных земляўласнікаў, другі-ж падтрымліваў, як мог, расійскае дваранства. Дзейнасць Сялянскага банку была шырока разъвіта ў ўсходній Беларусі (Смаленшчына, Магілеўшчына); на заходзе-ж была значна слабейшая дзеля політычных мэтаў, якія ён тут асабліва стараўся праводзіць у жыцці. Тады як у Смаленскай губ. да пачатку 1914 году ён выдаў пазычак на 33,8 міл., у Віленскай—толькі на 5,3 міл. Усяго-ж у Беларусі выдана было ім пазыкі 111,8 міл. руб., куплена пры яго дапамозе зямлі за 1883—1913 гады 2.566 тыс. дзес. Дваранскі банк у Беларусі працаваў значна слабей (пазык выдаў на 61,2 міл. руб.), саступаючы сваі месца розным прыватным банкам, перад усім успамінанаму Віленскаму. Прыватныя зямельныя банкі выдалі пазычак на 147,6 міл. руб.; іх дзейнасць асабліва была пашырана ў заходній Беларусі.

Разгледзішы ўмовы гаспадарскае дзейнасці насяленення Беларусі перад вайною ды яе рэзультаты, як яны адбіліся ў тагачасным становішчы земляробства, прамысловасці і гандлю, пастараемся цяпер прыпомніць сабе важнейшыя выгады, якія самі сабою напрашваюцца пры разглядзе асобных галінаў гаспадаркі.

Побач з больш вядомымі адмоўнымі варункамі для экономічнага разъвіцця Беларусі, як беднасць на важнейшыя мінеральны сырэц і паліва, беднасць грунтоў і г. д., мы бачылі цэлы рад умоваў, гэтым разъвіццю спрыяючых: выгоднае географічнае палажэнне, багатая сетка прыродных вадзяных шляхau і клімат, спрыяючы разъвіццю сельска-гаспадарчых і лесавых раслінаў. Старая беларуская культура, якая разъвілася ў гэтых умовах, пакінула па сабе даволі складаную соціяльную структуру заходня-эўропейскага тыпу, дапасаваную да магчымасцяў шырокага экономічнага росквіту, але разам з тым ад мінушчыны ў спадчыну дастаўся Беларусі цэлы рад чужаземных імкненіяў і ўпльываў, якія ўвесь час перашкаджалі яе экономічнаму поступу.

У апошнія гады перад вайною мы бачым у Беларусі даволі інтэнсіўную палявую гаспадарку, далёка абліянуючу па сваёй культурнасці шмат якія іншыя краіны былое імпэрыі. Шырока разъвітая культура кораныплоду, тэхнічных раслінаў і кармовых траў, фруктовых садоў, у якіх хаваюцца ня толькі двары, але і вёскі большасці Беларусі, урэшце гэтак пашыраная, як мала дзе ў суседзяў, гадоўля сівіней сьведчыць аб гэтай інтэнсіўнасці і куль-

турнасці. З другога боку, аднак, нізкія ўраджаі, прымітыўная часта гадоўля быдла (гнаёвае быдла), нявыкарыстнасць вялізарнае кармовае плошчы прымушаюць устрывамца ад лішне дадатніх харктарыстык.

Апрацоўчая прамысловасць з аднаго боку мае вялізныя запасы сырцу ў відзе сотняў мілёнай пудоў дрэва, якое поўапрацаваным або зусім неапрацаваным вывозіцца для пераробкі за межы Беларусі, мае таксама зусім слаба выкарыстаныя запасы кваліфікаваніе рабочае сілы, рамесніцкі пролетарыят, якія гатова папоўніць рады беларускага прамысловага пролетарыяту, але з другога боку яя мае патрэбных длямагчымага размаху буйных капіталаў.

Істніе дужа шырака разъвіты і добра функцыянуючы гандлёвы аппарат, але спажыцце насялення малое, продукцыя ўсіх галінаў гаспадаркі слабая,— і гэты аппарат належна не выкарыстоўваецца.

Гэтая два рады дадатніх і адмоўных фактаў беларускага экономічнага жыцця можна было-б прадоўжыць і далей. Але разгледзіўшы важнейшыя, мы ўжо бачым, што тады як дадатнія факты з'ўляюцца ў большасці бязумоўным і трывалым здабыццём экономічнага поступу, адмоўныя гэткае трываласці пераважна ня маюць; з імі можна змагацца, асабліва, калі ведамы іх прычыны. І можна быць пэўным, што калі-б гэткае змаганье адбываўся бяз націку нейкае знадворнае прычыны, шмат якія з пералічаных адмоўных фактаў ужо к таму часу, абыкі моза, не ісцінавалі-б. Але гэтая знадворная прычына—і вельмі паважная—была. Польската расійската імпэрыялізму ўсім сваім цяжарам лягала на шалю адмоўных умоваў і фактаў і тады гэтую шалю дужа цяжка стала пераважыць.

Прадстаўнік расійскіх абшарнікаў і буйное буржуазіі, царскі ўрад, целым радам сваіх законаў мерапрыемстваў душы беларускую прамысловасць і ўсё экономічнае жыццё Беларусі. Яго протэкцыонізм імкнуў да таго, каб стварыць у цэнтры дзяржавы вялікую прамысловасць і абраңуць акраіны ў палажэнні коленіяў. Беларусь, аднак, не магла быць коленія Маскоўшчыны, бо перарасла яе ў сваім гістарычным разьвіцці і павінна была-б індустрыйлізавацца раней самое Маскоўшчыны. З другога боку, конкуренцыя створанае протэкцыйнай політыкай Маскоўскага прамысловасці з усходу і выраслае пры помачы загранічнага капіталу польскае прамысловасці—з заходу не давала магчымасці належна разгарнуцца беларускай прамысловасці, абмежаваючы яе толькі да тых галінаў, дзе з ёю ніхто конкуруваць яго мог, і прымушала вывозіць сырэц, заместа таго, каб апрацоўваць яго на месцы. Сыстэма чыгуначных тарыфаў не давала магчымасці інтэнсіфікаваць земляробства ў Беларусі, ствараючы прывілегі і для экстэнсіўнага земляробства чарназемных стэпau; праз конкуренцыю прывознага зборожжа земляробства Беларусі ў большасці сваіх галінаў змушана было скараціць продукцыю да разъмераў патрэб натуральнае гаспадаркі. А найбольш балеснае для прамысловасці Беларусі з'явішча—адсутнасць буйных прамысловых капіталаў—было простым вынікам шовіністычнай політыкі царскага ўраду адносна жыдоўскага і католіцкага насялення Беларусі.

Політыка самаўладзтва і расійскага капіталізму, перашкаджаючы экономічнаму разьвіццю Беларусі, затрымлівала ў ёй парадкі натуральнае гаспадаркі і прывяла край да цяжкага аграрнага і гаспадарчага кризісу. Дзякуючы перанаселенасці, у роўнай меры пануючай у вёсцы і ў мястэчку, і ў вялікім горадзе, палажэнніе сялянства, пролетарыяту, рамеснікаў,—адным словам усіе масы даволі шыбка ўзрастаючага насялення Беларусі, зрабілася дужа цяжкім і прымусіла яго шукаць збаўлення ў эміграцыі.

Разам з тым палажэнніе гэтае моцна даламагала рэволюцыонізаванню масаў. Але з другога боку, політыка нацыянальнага і асабліва-

нацыянальна-економічнага прыціку, якую праводзіў царскі ўрад у Беларусі, павінна была прыдаць рэволюцыйнаму руху, прынамсі ў першых стадыях яго раззвіцця, моцны нацыянальна-буржуазны харктар, зачімняючы клясавую съведамасць пролетарыяту.*)

*) Крыніцы, з якіх карыстаўся аўтор.

Статыстыческі Ежегоднік на 1914 (і на 1919) г. Выд. Совет С'ездов представітэлів прымашленности и торговли.

Сборник «статистико-экономических сведений по сельскому хозяйству России и иностранных государств». Год 8. Пг., 1915. Выд. Г. У. З. и З. Отдел сельской экономики по сельско-хозяйственной статистике.

Свод статистических сведений по сельскому хозяйству России к концу XIX века. СПБ., 1903. Выд. М. З. и Г. И. Отдел сельской экономии и с.-хоз. стат.

Перевозки по русским железным дорогам, ч. II. СПБ., 1914. Выд. Министерства Фінансов. Департамент железно-дорожных дел. Сэрыя: Материалы к пересмотру торгового договора России с Германіей и другімі государствамі.

Производство, перевозки и потребление хлеба в России. Пг., 1917. Выд. Министерства Земледелия. Управление Особоуполном. по закупке хлеба... для армии.

Торговля и промышленность Европейской России по районам. Вып. II. Северо-Западная Земледельческая полоса. Вып. XI. Полесская полоса. СПБ. Выд. Министерства Торговли и Промышленности.

Предварительные итоги Всероссийской сельско-хозяйственной переписи 1916 года. Вып. I. Пг., 1916. Выд. Управление Делами Особого Совещания для обсуждения и обединения мероприятий по продовольственному делу.

Путі Сообщения Минскай губернії. Грузообороты железно-дорожных станций и речных пристаней. Минск, 1911. Сэрыя: Материалы к оценке недвижимостей в Минской губ.

Россия. Полное географическое описание нашего отечества. Под ред. В. П. Семёнова. Том IX. Верхнее Поднепровье и Белоруссия. СПБ., 1905. Выд. А. Ф. Девриен.

Rocznik Polski. Tablice statystyczne Wydali Eugeniusz Ramer i Ignacy Weinfeld. Krakow, 1917. Выд. Gebelewicz i Wolf.

А. А. Бурбіс. Краткіи очерк по экономической географии Белоруссии ў журн. «Народное Хозяйство Белоруссии» № 4. Минск, 1922. Выд. Госиздат Белоруссии.

А. Моравский. Экономическое положение Литвы и Белоруссии. Москва, 1919. Выд. Высший Совет Народного Хозяйства.

А. Ф. Фортунатов. Из сельско-хозяйственной статистики пяти белорусских губерний. У зборніку: Курс Белоруссovedения. Москва, 1918—1920. Выд. Белорусский Под'отдел Отдела просвещения наименшиштв Н. К. П.

А. Чапічэв. Очеркі по сельско-хозяйственной экономікі. III. Сельско-хозяйственные районі Евр. Россіи, как стадии сельско-хоз. эволюции и культурный уровень сельского хозяйства в них. СПБ., 1910.

Проф. Н. П. Очановский. Очеркі по экономической географии. РСФСР. ч. I. Сельское Хозяйство. Москва, 1923. Выд. «Новая Деревня».

Leon Wasilewski. Litwa i Białorus. Krakow. Wyd. «Książka».

Аркадз Смаліч. Географія Беларусі. Вільня, 1922. Выд. Віленская Беларускага выдавецтва Б. Клецкіна.

L. Loth. Wykład Geografii ekonomicznej ziemi Polski przed rozbiorowej. Warszawa, 1919. Wyd. Polska agencja wydawnicza.

Акад. Вобілі І. Г. Економічна Географія Украіни. Кіев, 1922. Выд. Сільскій Господар.

Проф. П. Г. Гімофеев. Экономическая география России. Москва, 1923. Выд. Госиздат.

Розныя артыкулы з «Народнага Хозяйства Белоруссии» за 1922 і 1923 г. і некаторыя іншыя выданіні.

